

Ресурсно-аналітичний центр
"Суспільство і довкілля"

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

Кліматична політика та громадянське суспільство: Майбутнє країн Східного партнерства в контексті Європейського зеленого курсу

Аналітичний документ

Грудень 2020

Кліматична політика та громадянське суспільство: Майбутнє країн Східного партнерства в контексті Європейського зеленого курсу. Ав.кол.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З., Романко С. – Аналітичний документ. – Грудень 2020. 60 с.

Авторські права на цей аналітичний документ належать ГО «Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». Будь-яке використання, окрім загальноприйнятих наукових норм цитування, інформації, що відображає зміст цього аналітичного документу, без письмової згоди забороняється. Цитувати як: «Кліматична політика та громадянське суспільство: Майбутнє країн Східного партнерства в контексті Європейського зеленого курсу. Аналітичний документ. – Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» (2020).»

Аналітичний документ підготовлено в рамках реалізації дослідницького проекту «Роль громадянського суспільства країн Східного партнерства у просуванні кліматичних цілей в контексті Європейського зеленого курсу» у рамках проекту: «Розбудова співпраці з громадянським суспільством у країнах Східного партнерства та Росії» за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні коштом Федерального бюджету Федеративної Республіки Німеччина.

Інформація та думки, висловлені в цьому документі, є думками авторів та не обов'язково відображають позицію Фонду Конрада Аденауера.

Координація проекту: Катерина Білоцерковець, Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні (Київ)

© 2020 Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні
Україна, 01024 Київ, вул. Академіка Богомольця 5, офіс. 1
www.kas.de/web/ukraine
Office.Kiev@kas.de

© Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2020

Фото на обкладинці: Проект «The Rising Tide», автор - Jason deCaires Taylor, фото: UlyssesThirtyOne, Flickr.com

Зміст

Резюме	4
Перелік скорочень	7
Вступ	8
Методологія	10
Розділ I. Кліматична політика країн Східного партнерства та ЄС	11
1.1. Внесок ЄС та країн СхП у глобальну проблему зміни клімату	12
1.2. Сучасні тенденції розвитку кліматичної політики в ЄС та країнах СхП	18
Розділ II. Громадські організації у країнах Східного партнерства та їх вплив на кліматичну політику	31
2.1. Громадські організації, що працюють у сфері зміни клімату в країнах СхП	32
2.2. Участь громадських організацій в основних процесах, пов'язаних із кліматичною політикою	40
2.3. Особливості організаційного розвитку кліматичних громадських організацій та перешкоди у їх діяльності	43
Розділ III. Бачення майбутнього розвитку кліматичної політики країн Східного партнерства, ролі та місця в цьому процесі громадських організацій	46
3.1. Вплив ЄЗК на просування кліматичних питань в рамках СхП	47
3.2. Вплив ЄЗК на просування кліматичних питань на національному рівні	48
3.3. Вплив ЄЗК на роботу громадських організацій країн Східного партнерства	50
3.4. Передумови ефективної кліматичної політики країн СхП під впливом ЄЗК	51
Додаток I. Джерела, які були використані для картування громадських організацій у сфері кліматичної політики	52

Резюме

Питання зміни клімату є наскрізним елементом Європейського зеленого курсу – програми дій Європейського Союзу, прийнятої у грудні 2019 року. У центрі ЄЗК – амбітний план переходу до кліматично нейтральної Європи до 2050 року.

Прагнення глобального лідерства ЄС та амбіції досягнення кліматичної нейтральності для усієї Європи означає використання так званої «дипломатії Зеленого курсу» та поширення політики озеленення не лише на держави-члени ЄС, а й на найближчих сусідів Європейського Союзу, зокрема і через політику Східного партнерства. Вже сьогодні очевидно, що ЄЗК матиме значний вплив саме на кліматичну політику країн Східного партнерства — Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України.

Водночас, успішність ЄЗК та кліматичної політики ЄС (як і країн СхП) на пряму залежатиме від залучення усього населення та зацікавлених сторін до всіх етапів циклу кліматичної політики. У цьому контексті громадські організації відіграють особливу роль, зокрема там, де суспільна свідомість та підтримка кліматичних реформ ще низька.

Метою нашого дослідження було оцінити роль громадянського суспільства в кліматичних процесах країн Східного партнерства, визначити можливий вплив ЄЗК на кліматичну політику Східного партнерства та країн Східного партнерства, а також дати бачення щодо можливої зміни акцентів у діяльності громадських організацій регіону, беручи до уваги нові реальності. Відповідно, ми поставили п'ять питань для дослідження, на які, сподіваємось, дає відповідь цей аналітичний документ. Пропонуємо вашій увазі коротке резюме відповідей на ці питання.

(1) Які основні риси (цілі, методи роботи тощо) діяльності ГО з питань зміни клімату в країнах СхП (хто, де, що, коли)?

За нашими оцінками, у країнах СхП працює близько 85 громадських організацій, що безпосередньо займаються питаннями змін клімату. Спостерігається нерівномірний розподіл таких організацій по країнам та за активністю в основних предметних сферах, де за їх кількістю Україна переважає всі країни регіону СхП.

Серед організацій немає жодної, яка зосереджується виключно на зміні клімату. Водночас, у регіоні існують мережі (об'єднання), метою яких є здійснення діяльності у сфері зміни клімату. В останні роки спостерігається чітка тенденція до виділення зміни клімату як окремого напрямку роботи екологічних ГО. Організації працюють у таких предметних сферах кліматичної політики, як зміна клімату (включаючи скорочення викидів), адаптація до наслідків зміни клімату, ВДЕ, інформування та підвищення обізнаності, стала мобільність, енергоефективність, охорона лісів та інші.

Аналіз роботи громадських організацій у сфері зміни клімату дозволяє виділити такі основні форми роботи, як адвокація, дослідницько-експертна робота, інформаційно-просвітницька робота та демонстрація лідерства. Остання форма роботи є особливістю організацій, що працюють у сфері зміни клімату.

У цілому, громадські організації демонструють різну активність у залученні до процесів, дотичних до зміни клімату (національні плани з енергетики та клімату, розвиток ВДЕ, стратегії низьковуглецевого розвитку, енергетичні стратегії, документи локальної кліматичної політики).

Громадські об'єднання в країнах СхП демонструють високу здатність до мережування та об'єднання зусиль у сфері зміни клімату, проте їх діяльність залишається залежною від іноземного фінансування. Діяльність таких організацій часто здійснюється в умовах обмеженого політичного простору та наштовхується на низку перешкод, пов'язаних із особливостями формування національних кліматичних політик.

(2) Яким чином ЄЗК вплине на просування кліматичних питань в рамках СхП?

Зміна клімату вже стала наскрізним питанням майбутніх пріоритетів Східного партнерства на період після 2020 року. Екологічна та кліматична стійкість – серед п'яти запропонованих нових пріоритетів Східного партнерства. Це однозначно впливатиме на майбутні практичні інструменти співпраці у рамках СхП у напрямку інтеграції у них кліматичних міркувань.

Механізм впливу ЄЗК можна продемонструвати наступним чином. Європейський зелений курс, що передбачає глобальне лідерство ЄС як ціль і «дипломатію Зеленого курсу» як інструмент її досягнення, впливатиме на зовнішню політику ЄС. Східне партнерство є одним із напрямків зовнішньої політики ЄС. Тому це і визначатиме вплив ЄЗК на майбутні пріоритети Східного партнерства.

(3) Яким чином ЄЗК вплине на просування кліматичних питань на національному рівні країн СхП?

Кліматична політика країн СхП в наступні роки буде знаходитись під системним впливом з боку ЄС у напрямку посилення її амбітності.

Потенційний вплив на країни СхП можливий у зв'язку з застосуванням дипломатичних, торговельних і фінансових інструментів з боку ЄС, які міститимуть як підтримуючі та заохочувальні заходи, так і заходи додаткових

фінансових впливів. Міжнародна технічна допомога ЄС стане важливим інструментом практичного впливу ЄЗК на національну кліматичну політику країн СхП.

(4) Які зміни в діяльності ГО сприятимуть посиленню їх ролі у просуванні кліматичних цілей у наступні роки?

У цілому, підвищення пріоритетності кліматичних питань внаслідок реалізації ЄЗК створить нові сприятливі умови та можливості для ГО, зокрема кліматичних. Щоб скористатись новими можливостями, ГО варто посилювати свою спроможність, у тому числі співпрацювати між собою, залучати суспільну підтримку та місцеве фінансування, посилювати науково-дослідну складову своєї роботи, стратегічне планування.

Успішними будуть ті громадські організації, які будуть здатні залучити широкі кола звичайних людей, у тому числі через масове членство. Об'єднання природоохоронних організацій в інтерсекторальний рух по досягненню цілей ЄЗК зробить ГО сильнішими.

Підвищення пріоритетності кліматичних питань впливатиме і на основні перешкоди, з якими зіштовхуються кліматичні ГО у своїй роботі. Такий вплив може бути як позитивний, так і негативний.

(5) Як ОГС можуть просувати кліматичні цілі ЄЗК у регіоні?

ЄЗК сприятиме підвищенню амбітності кліматичної політики та пріоритетності питань зміни клімату, проте сам по собі не може забезпечити ефективності національних зусиль у напрямку боротьби зі зміною клімату та адаптації до її наслідків у країнах СхП.

На нашу думку, громадські організації можуть ефективніше просувати кліматичні цілі ЄЗК та кліматичні питання загалом, якщо одночасно докладатимуть зусиль у напрямку забезпечення дотримання наскрізних

передумов формування та реалізації ефективної національної кліматичної політики.

Таких передумов ефективності національної кліматичної політики ми виділили чотири:

- ✓ політики мають формуватись та впроваджуватись як процес, а не як набір документів;
- ✓ залучення місцевого рівня, підвищення ролі міст – необхідна умова ефективної кліматичної політики;
- ✓ успішність кліматичної політики напряму залежатиме від залучення усього населення та зацікавлених сторін до всіх етапів циклу кліматичної політики, зокрема в регіоні спостерігається критична необхідність підвищення суспільної підтримки кліматичних питань;

- ✓ реалізація проєктів технічної допомоги, які є важливими драйверами кліматичної політики в усіх країнах СхП, має відбуватись виключно із забезпеченням місцевої підтримки (ownership).

Ми сподіваємось, наше дослідження не лише дає власні відповіді на поставлені питання, але й спонукатиме до пошуку інших, а також до нових досліджень щодо впливу ЄЗК на кліматичні процеси в регіоні СхП.

Аналітичний документ підготовлено в рамках реалізації дослідницького проєкту «Роль громадянського суспільства країн Східного партнерства у просуванні кліматичних цілей в контексті Європейського зеленого курсу», що фінансується Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Перелік скорочень

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВДЕ – відновлювані джерела енергії

ВРУ – Верховна Рада України

ГО – громадські організації

ЄЗК – Європейський зелений курс

НВВ – Національно визначений внесок

НПА – Національний план з адаптації

ОГС – організації громадянського суспільства

ПГ – парникові гази

ПДСР/ПДСР-К – плани дій зі сталого енергетичного розвитку та клімату

ПРООН – Програма розвитку ООН

ПУ – Паризька угода

РКЗК ООН – Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату

СхП – Східне Партнерство

ЦОВВ – центральні органи виконавчої влади

GIZ – Німецьке товариство міжнародного розвитку

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку

Вступ

Питання кліматичної політики стають все більш актуальними у сучасному світі. Вони активно просуваються на глобальному рівні через найрізноманітніші інструменти міжнародно-правової співпраці держав; країни включають їх до національного порядку денного та розглядають не лише в контексті довкілля, а й безпеки; клімат набуває великої популярності на рівні окремих міст, особливо у розрізі адаптації до наслідків зміни клімату. Роль громадянського суспільства у всіх названих процесах – беззаперечна: від долучення на експертному рівні до розробки та адвокації відповідних кліматичних політик та законодавства – до місцевих кліматичних акцій та маршів щодо кліматичної справедливості та переходу на ВДЕ.

Питання зміни клімату є наскрізним елементом програми дій Європейського Союзу – Європейського зеленого курсу. У центрі ЄЗК – амбітний план переходу до кліматично нейтральної Європи до 2050 року. У грудні 2019 року було прийнято Комюніке Європейської Комісії «Європейський зелений курс»¹, яке визначає ключові напрямки зеленої трансформації Європейського Союзу та його роль як глобального лідера в кліматичних та екологічних процесах у світі. Комюніке, серед іншого, містить Дорожню карту, що включає перелік документів, які мають бути прийняті чи доповнені, а також часові рамки усіх заходів.

ЄЗК – це нова стратегія зростання, яка спрямована на перетворення ЄС в справедливе і процвітаюче суспільство з сучасною, ресурсоефективною і конкурентоздатною економікою, в якій нетто-викиди парникових газів у 2050 році будуть дорівнювати нулю. Проблеми зміни клімату і їх вирішення лежать в основі ЄЗК і охоплюють як масштабне скорочення викидів парникових газів, так і питання інвестування в дослідження та інновації. ЄЗК також передбачає проміжну ціль – скорочення викидів парникових газів з 40% до 50-55% у 2030 році (порівняно з 1990 роком).

Політики і заходи в рамках ЄЗК будуть здійснюватися практично в усіх ключових сферах економічного та суспільного життя: клімат, енергетика, промислова стратегія

для циркулярної економіки, стала і розумна мобільність, зелена сільськогосподарська політика, збереження біорізноманіття, нульове забруднення, фінансові інструменти, ЄС як глобальний лідер.

Власне прагнення глобального лідерства ЄС та амбіції досягнення кліматичної нейтральності для усієї Європи означають використання так званої «дипломатії Зеленого курсу» та поширення політики озеленення не лише на держави-члени ЄС, а й на найближчих сусідів Європейського Союзу, зокрема і через політику Східного партнерства.

Поточні пріоритети Східного партнерства були сформульовані ще у далекому 2008 році та неодноразово уточнювались на самітах Східного партнерства, що проводились кожні два роки. Із самого початку політика Східного партнерства включала два основні формати («треки»): багатосторонній (регіональний) та двосторонній.

У комюніке 2008 року зміна клімату згадується в рамках так званого «багатостороннього формату» Східного партнерства в рамках тематичного пріоритету «Економічна інтеграція та наближення до політик ЄС». Пріоритетами багатосторонньої співпраці з питань зміни клімату були так питання: міжнародні угоди, стратегічне планування, екологічне врядування, правозастосування, окремі екологічні питання, фінансування

екологічних інвестицій в регіональному контексті, боротьба зі зміною клімату та адаптація до наслідків, залучення партнерів до міжнародних дискусій щодо майбутніх кліматичних дій та обмін досвідом щодо торгівлі викидами. Пріоритети ж двостороннього формату не включали довкілля чи зміну клімату.

Поява питань зміни клімату викликана, вочевидь, початком роботи над майбутньою Паризькою угодою та Цілями сталого розвитку, тому у подальшому зміна клімату була на порядку денному самітів 2013, 2015 та 2017 років (у спільній декларації за результатами Брюссельського саміту СхП 2017 року негативні наслідки зміни клімату були визнані «серед найбільших викликів сьогодення»).

Так звані 20 ключових завдань до 2020 року, прийняті на саміті 2017 року, включають два конкретні завдання, пов'язані зі зміною клімату: підвищити енергоефективність і використання ВДЕ та підтримувати адаптацію до зміни клімату. Обидва завдання – частина кластеру «Сильніший зв'язок», який включає транспорт, енергетику, довкілля та зміну клімату.

18 березня 2020 року Європейська Комісія оприлюднила комюніке про майбутні пріоритети СхП (на період після 2020 року). Екологічна та кліматична стійкість – серед п'яти запропонованих нових пріоритетів СхП. Включення такого окремого пріоритету є наслідком як зростаючої ваги цих питань у світі, так і нових політичних цілей ЄС, закріплених у ЄЗК (де зміна клімату – центральний елемент).

Цей пріоритет включає п'ять завдань: (1) посилення зусиль у сферах, важливих для здоров'я та добробуту людей; (2) підвищення ресурсоефективності національних економік; (3) створення нових зелених робочих місць та економічних можливостей, пов'язаних із зеленою трансформацією; (4) використання місцевих та відновлюваних джерел енергії; (5) управління природним капіталом для

максимальної сталості. Окрім того, зміна клімату – частина інших майбутніх пріоритетів СхП: економічної співпраці та торгівлі; сталих фінансів та інвестицій; досліджень та інновацій.

Деталізація реалізації завдань ЄЗК у форматі СхП очікується на Саміті СхП, який запланований на березень 2021 року, коли будуть затверджені нові довготермінові цілі СхП. Тим не менше, вже сьогодні очевидно, що ЄЗК впливатиме саме на кліматичну політику країн СхП, а саме Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. Такий вплив, очевидно, матиме наслідком і зміни в формах роботи, розставленні пріоритетів й організаціями громадянського суспільства країн регіону СхП.

Мета аналітичного документа – оцінити роль громадянського суспільства в кліматичних процесах країн СхП, визначити можливий вплив ЄЗК на кліматичну політику СхП та країн СхП, а також дати бачення щодо можливої зміни акцентів у діяльності громадських організацій регіону, беручи до уваги нові реалії.

Висловлюємо вдячність за підготовку оглядів кліматичної політики країн Східного партнерства та ролі громадянського суспільства таким експертам: Фікрад Джафаров («Сталий розвиток», Азербайджан), Марія Фалалєєва («Екапраєкт», Білорусь), Амалія Амбарцумян («Хазер», Вірменія), Нугзар Кохреїдзе («Діалог покоління», Грузія) та Євгеній Каменщик (GENESCOTEC, Молдова).

Аналітичний документ підготовлено в рамках реалізації дослідницького проекту «Роль громадянського суспільства країн Східного партнерства у просуванні кліматичних цілей в контексті Європейського зеленого курсу», що фінансується Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Методологія

Аналітичний документ підготовлений на основі проведеного експертами дослідження.

Об'єктом дослідження є кліматична політика країн СхП (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна) та ЄС, ЄЗК, діяльність громадських організацій країн СхП у сфері зміни клімату та адаптації до зміни клімату.

Для проведення дослідження були використані такі методи:

- ✓ кабінетне дослідження (збір та вивчення існуючих звітів, аналітичних документів, стратегічних документів, досліджень, матеріалів проєктів, які працюють в країнах та на регіональному рівні, тощо);
- ✓ метод аналізу (зібрана інформація була проаналізована, структурована та відповідним чином представлена у звіті);
- ✓ метод картування для виявлення особливостей діяльності ОГС з питань зміни клімату (збір інформації щодо діяльності ГО, методів їх роботи, участі у різних процесах кліматичної політики та відповідна систематизація зібраної інформації);
- ✓ метод прогнозування (був застосований до Розділу III для моделювання бачення впливу ЄЗК на просування кліматичних цілей у регіоні);
- ✓ порівняльний метод (для співставлення ситуації у різних країнах СхП).

Для проведення дослідження були використані внески національних експертів з кліматичної політики країн СхП. З цією метою для експертів був підготовлений опитувальник із запитаннями щодо громадських організацій та коаліцій, які працюють у відповідних країнах над питаннями зміни клімату, а також

щодо кліматичної політики країн. картування громадських організацій було проведено на основі відкритих джерел інформації, які зазначені у Додатку I до цього аналітичного документа.

У процесі проведення дослідження, на основі якого був підготовлений аналітичний документ, ми намагались дати відповіді на такі запитання:

- (1) Які основні риси (цілі, методи роботи тощо) діяльності ГО з питань зміни клімату в країнах СхП (хто, де, що, коли)?
- (2) Яким чином ЄЗК вплине на просування кліматичних питань в рамках СхП?
- (3) Яким чином ЄЗК вплине на просування кліматичних питань на національному рівні країн СхП?
- (4) Які зміни в діяльності ГО сприятимуть посиленню їх ролі у просуванні кліматичних цілей у наступні роки?
- (5) Як ОГС можуть просувати кліматичні цілі ЄЗК у регіоні?

Розділ I.
**Кліматична
політика
країн Східного
партнерства та ЄС**

1.1. Внесок ЄС та країн СхП у глобальну проблему зміни клімату

Країни СхП є вагомим джерелом викидів ПГ у Європі. Частка викидів ПГ у сумарних викидах країн ЄС та СхП складає 11%. Це означає, що кліматична політика країн СхП є важливою з точки зору досягнення мети ЄЗК – кліматично нейтральної Європи до 2050 року. Водночас, найбільш вагомим є внесок трьох країн СхП: Азербайджану, Білорусі та України (особливо останньої, викиди якої складають 69% викидів країн СхП). Ці ж країни мають значний потенціал розвитку ВДЕ, частка яких у кінцевому споживанні енергії є найнижчою серед країн СхП та ЄС в цілому.

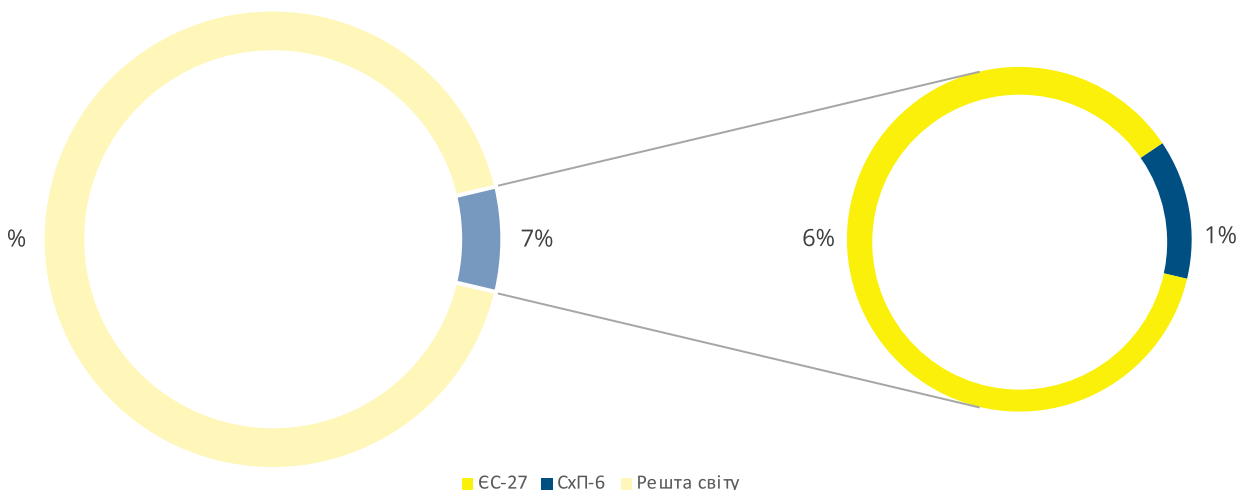
Кліматична політика країн тісно пов'язана із вирішенням самої причини виникнення зміни клімату – накопиченням ПГ у атмосфері. З цієї точки зору, важливо розуміти, який саме «внесок» роблять країни ЄС та СхП у глобальні викиди ПГ (Діаграма 1).

Сумарні викиди країн ЄС складають лише 6% глобальних викидів ПГ (а країн СхП – 1%). Це означає, що для впливу на глобальну проблему змін клімату зусиль ЄС зі скорочення власних викидів буде недостатньо. Якщо ЄС має амбіції із глобального лідерства у боротьбі

зі зміною клімату, реальне втілення цього передбачає заохочення інших держав до скорочення викидів.

Станом на сьогодні сумарні викиди країн СхП складають 13% усіх викидів ЄС (у 1990 – 22%). Нетто-викиди ПГ країн ЄС та СхП значно скоротились по відношенню до 1990 року (див. Діаграми 2 та 3). Щорічні нетто-викиди ЄС скоротились на майже півтори мільйони кілотонн CO₂e і сягають 3 951 394 кілотонн на рік. Сумарні викиди країн СхП скоротились на 675 тисяч кілотонн CO₂e і складають 494 936 кілотонн на рік.

Діаграма 1. Частка ЄС-27 та СхП-6 у глобальних нетто викидах парникових газів (2017)

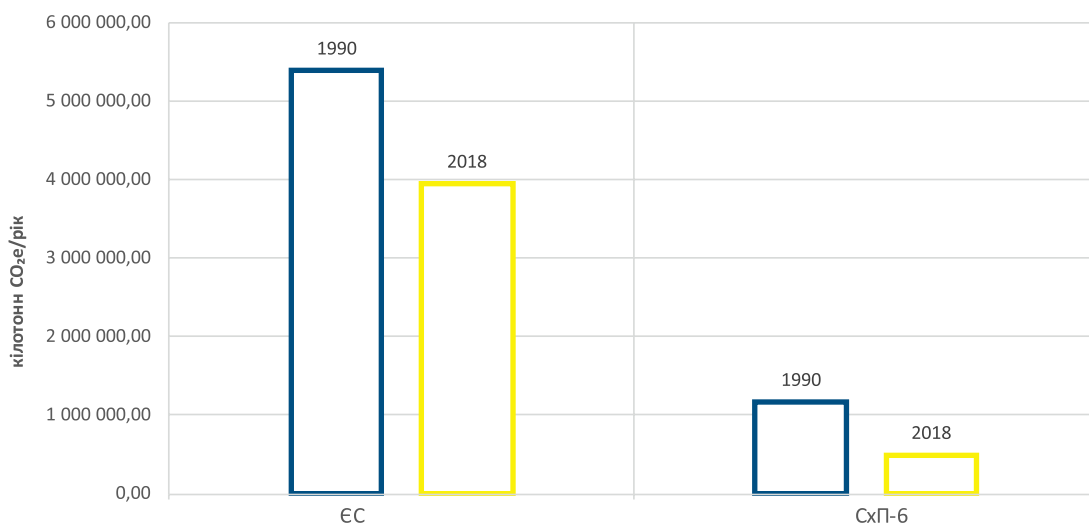

Джерело: World Resources Institute (2020)

Розглядаючи ЄС та шість країн СхП як одне географічне джерело викидів ПГ, бачимо, що частка шести країн (11% від усіх викидів ПГ країн ЄС та СхП) достатньо вагома, щоб стати важливою ціллю ЄС у контексті його амбіції щодо кліматично-нейтральної Європи до 2050 року. Темпи скорочення викидів, водночас, були різними: якщо у сумарних викидах країн (ЄС + СхП) частка останніх

складала 18% у 1990 році, то станом на 2018 рік – лише 11%, що свідчить про те, що скорочення викидів ПГ у ЄС відбувається повільніше. У регіональному розрізі частки Вірменії, Грузії та Молдови надзвичайно малі, тож їх внесок у викиди ПГ країн регіону практично відсутній, а внески України, Білорусі та Азербайджану є найбільш вагомими.

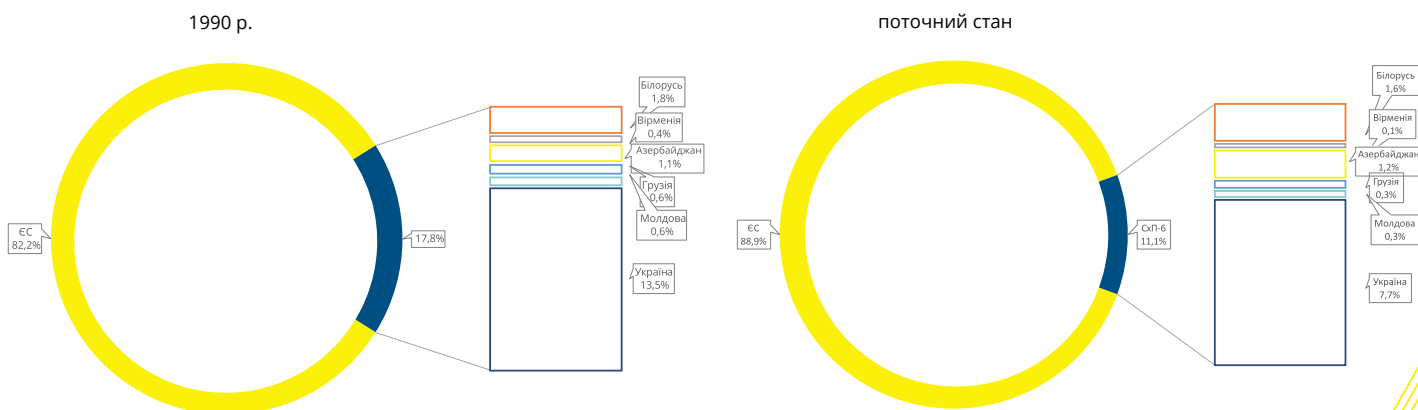
Діаграма 2. Нетто-викиди парникових газів: ЄС та СхП (1990 та 2018*)

*Останній доступний рік для країн, не включених до Додатку I

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

Діаграма 3. Нетто-викиди парникових газів: ЄС та СхП

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

Найбільше викидів ПГ в регіоні СхП припадає на Україну, де щорічні нетто-викиди ПГ складають 341 889 кілотонн CO₂e (або 69% викидів ПГ усіх шести країн СхП разом, Діаграма 4).

На прикладі України та Білорусі можна зрозуміти (див. Діаграми 5 та 6), що скорочення викидів ПГ у країнах СхП відбулось на початку 1990-х рр., що очевидно було викликано системними змінами в економіці та структурі ВВП цих країн (головним чином – падінням виробництва та ВВП), а в останні 20 років викиди ПГ практично стабілізувались (а у Білорусі – навіть зростають). Це свідчить про те, що подальше скорочення викидів ПГ не може бути забезпечене в умовах *business as usual* і потребує цілеспрямованих змін у ключових галузях.

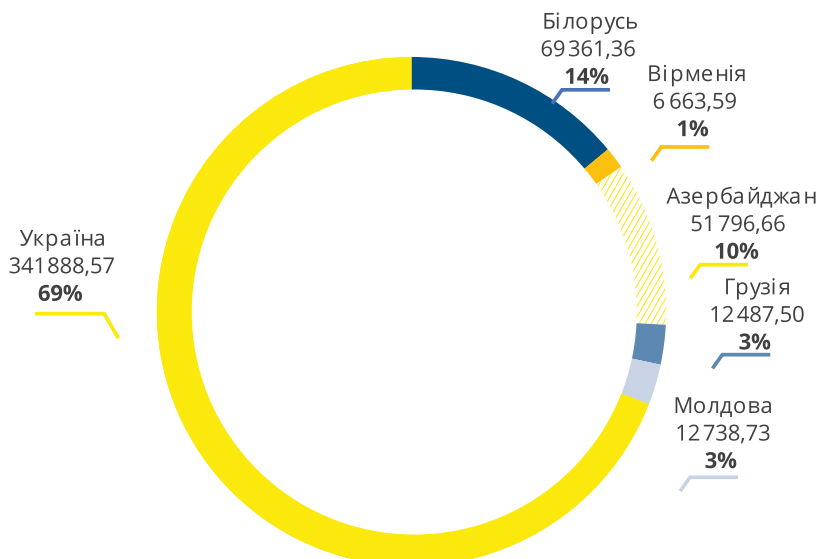
Вуглецева ємність ВВП є також важливим показником у контексті зміни клімату (Діаграма 7). Зрозуміло, що у значній мірі цей показник залежить від структури ВВП (зокрема, частки виробництва у ньому), проте він демонструє карбоновий слід національної економіки в цілому. Як бачимо, вуглецева ємність ВВП у ЄС є найменшою (0,20 кг/\$ВВП), а в Україні – найвищою (0,64 кг/\$ВВП, що у три рази більше за ЄС). Серед шести країн СхП найменший показник вуглецевої ємності

ВВП демонструє Вірменія (0,25 кг/\$ВВП), яка дуже близька до показника ЄС, як і Грузія (0,29 кг/\$ВВП). Білорусь, Азербайджан та Молдова потрапляють в окрему групу країн з показником 0,38-0,45 кг/\$ВВП. Таким чином, ці три країни та Україна мають значний потенціал для зменшення карбонового сліду своїх економік. З іншого боку, висока вуглецева ємність ВВП означає, що ці країни можуть бути важливими для ЄС з точки зору застосування принципу «спільної, але диференційованої відповідальності» (власне, його першої частини: «спільної відповідальності»).

В усіх країнах **енергетика** є основним джерелом викидів парникових газів (найменше – у Грузії), а в Азербайджані – понад 80% усіх викидів (див. Діаграму 8). **Промислові процеси** є вагомим джерелом викидів у Грузії та Україні, **сільське господарство** – в усіх шести країнах (особливо у Білорусі). Відходи є значимим джерелом викидів ПГ у чотирьох країнах: Білорусі, Вірменії, Грузії та Молдові.

Трійка країн найбільших за викидами ПГ (Азербайджан, Білорусь та Україна) демонструють високу частку **енергетики** у загальній структурі викидів ПГ (особливо в Азербайджані та Україні), проте внесок інших

Діаграма 4. Нетто-викиди парникових газів: країни СхП (кілотонн CO₂e/рік)

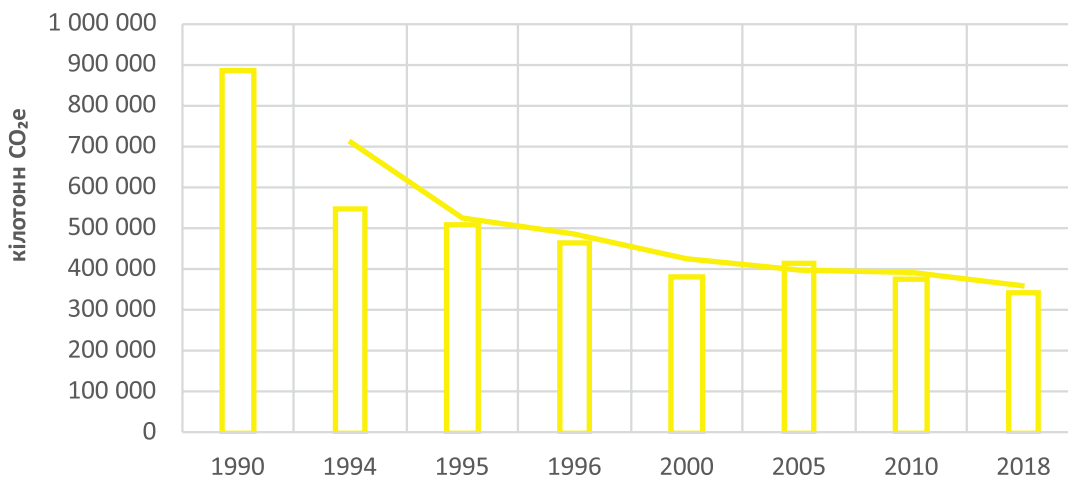
Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

процесів – індивідуальний для кожної країни. Особливо у цій трійці виділяється Білорусь, яка серед цих країн має найнижчу частку енергетики у викидах ПГ (62%), а сільське господарство має значний потенціал для скорочення загальних викидів ПГ у Білорусі (майже 25% усіх викидів ПГ).

З огляду на роль енергетики у викидах ПГ країн СхП, важливою є частка ВДЕ в кінцевому споживанні енергії (Діаграма 9).

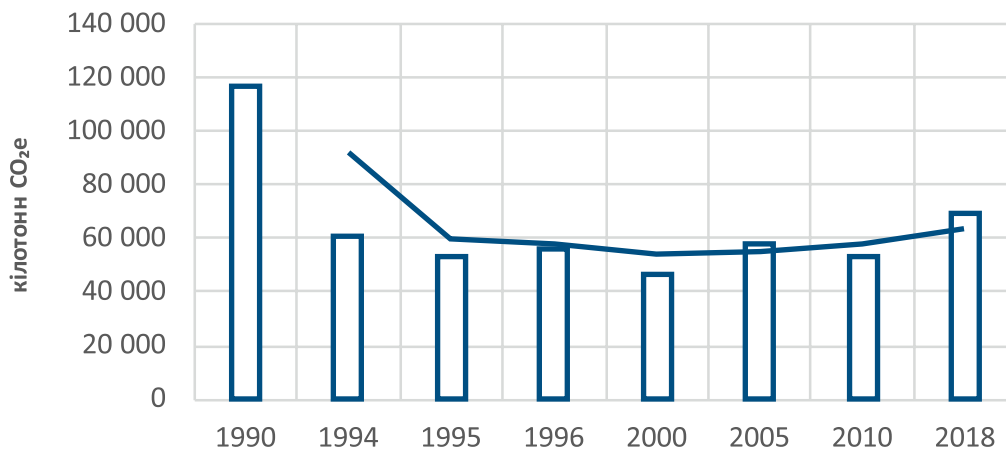
Як бачимо, трійка країн, що викидають найбільше ПГ у регіоні СхП (Білорусь, Україна та Азербайджан) мають і значно нижчу частку ВДЕ у кінцевому споживанні енергії, особливо Азербайджан (1,9%). Таким чином, ці країни мають значний потенціал для впровадження та інвестицій для скорочення викидів ПГ. Потенціал Азербайджану лежить у житловому та транспортному секторах (на які відповідно припадає 41,3% та 31,2% усього споживання енергії²), Білорусі³ –

Діаграма 5. Річні нетто-викиди парникових газів: Україна

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

Діаграма 6. Річні нетто-викиди парникових газів: Білорусь

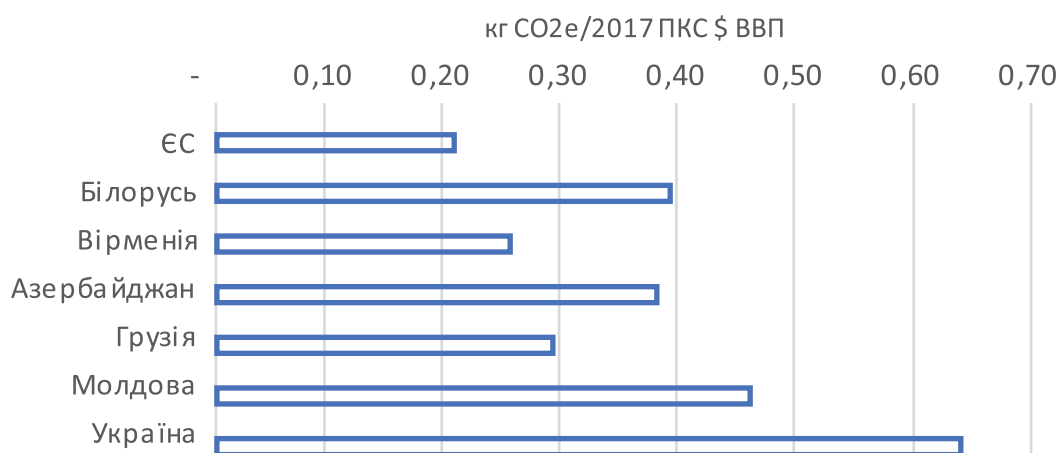
Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

промисловий, транспортний та житловий (відповідно 22%, 21% та 26%), України⁴ – житловий та промисловий (32% кожен). Зокрема, житловий сектор у цих країнах має величезний потенціал для інвестицій в енергоефективність та ВДЕ.

Для окремих країн СхП застосування принципу «спільної, але диференційованої відповідальності» є важливим з точки зору

другої частини («диференційованої»), яка наголошує на тому, що слід враховувати різний стан економічного розвитку країн. Низка країн (Азербайджан, Вірменія та Молдова) використовують показник викидів ПГ на одну особу як важливий аргумент у контексті своїх зобов'язань за Паризькою угодою та/чи Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату.

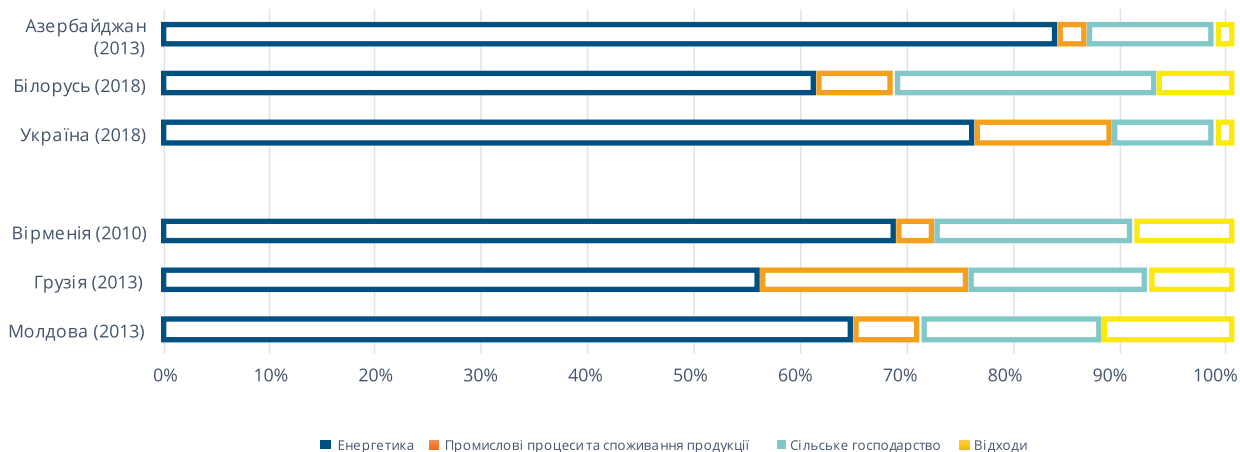
Діаграма 7. Вуглецева ємність ВВП, ЄС та СхП

Дані: EUU, BLR, UKR (2018); ARM (2010); AZE, MDA, GEO (2013)

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface; World Development Indicators (2020)

Діаграма 8. Викиди парникових газів за джерелами: країни СхП

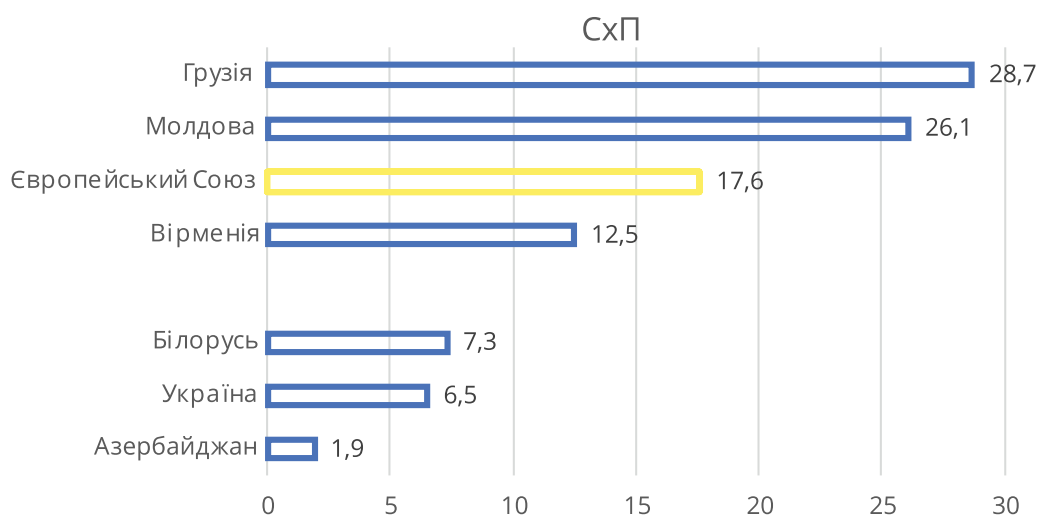

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface (2020)

Як видно із Діаграми 10, ЄС демонструє найвищі викиди ПГ на одну особу (8,8 тонн/особу/рік), а Україна та Білорусь – лише дещо нижчі (бл. 7 тонн/особу/рік). Водночас, Вірменія, Грузія та Молдова мають набагато менші показники викидів ПГ на особу у порівнянні із ЄС (відповідно 2,3, 3,3 та 4,5 тонн/особу/рік). Навіть Азербайджан із показником 5,5 тонн/особу/рік – значно краще за ЄС. Використання такого показника є, з одного боку, виправданим

для країн, що не мають особливих зобов'язань (напр., як держави, включені до Додатку І Кіотського протоколу), зокрема щодо необхідності отримання ними міжнародної допомоги (технологій, фінансів тощо). З іншого боку, такі міркування можуть стати вагомим політичним аргументом не посилювати свої кліматичні амбіції і, таким чином, опиратись кліматичній дипломатії ЄС.

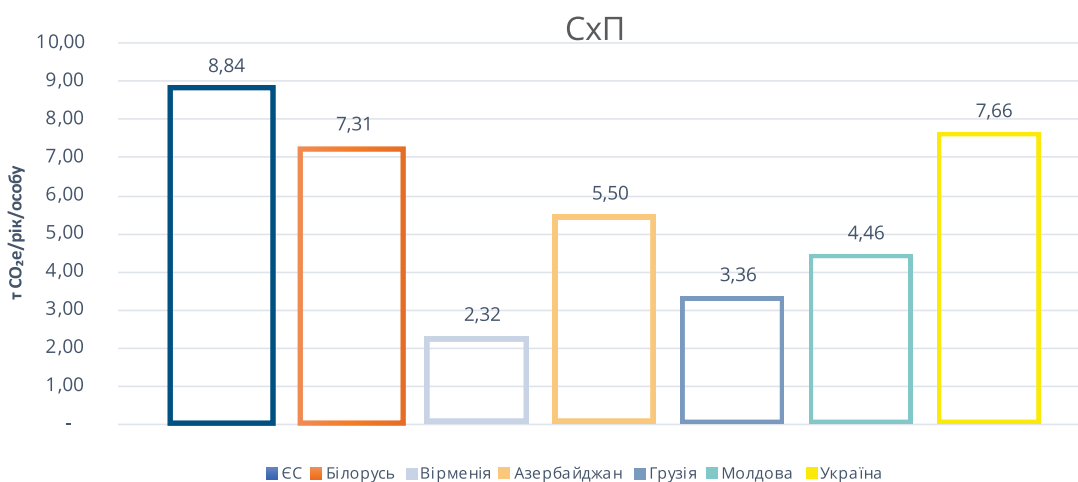
Діаграма 9. Споживання відновлюваної енергії: ЄС та СхП

% від загального кінцевого споживання енергії (2017)

Джерело: IRENA (2020)

Діаграма 10. Викиди парникових газів на одну особу: ЄС та СхП

Джерело: UNFCCC GHG Data Interface, World Development Indicators (2020)

1.2. Сучасні тенденції розвитку кліматичної політики в ЄС та країнах СхП

ЄЗК та зміна клімату: останні тенденції кліматичної політики ЄС

Кліматично нейтральна Європа до 2050 року – амбітна ціль кліматичної політики ЄС. Її досягнення забезпечується шляхом впровадження комплексу заходів з пом'якшення та адаптації до зміни клімату, передбачених, зокрема, у стратегіях низьковуглецевого розвитку та адаптації до змін клімату, національних планах з енергетики та клімату, обов'язковим включенням вирішення проблем зміни клімату в усі секторальні політики ЄС та визначенням чіткого внеску кожної з них у досягнення поставлених кліматичних цілей.

ЄС сформулював чітке бачення того, як досягти кліматичної нейтральності до 2050 року⁵, водночас раніше визначені ЄС кліматичні цілі* щодо зменшення викидів парникових газів не дозволяли у повній мірі досягти цієї мети. Тому ключовою складовою ЄЗК є перегляд кліматичної політики ЄС в частині збільшення кліматичних амбіцій ЄС на 2030 та 2050 роки.

17 вересня 2020 року Європейська Комісія презентувала Кліматичний цільовий план на 2030 рік, в якому представила план зі зменшення викидів парникових газів в ЄС щонайменше на 55% до 2030 року порівняно з рівнем 1990 року. Нова ціль базується на всебічній Оцінці впливу соціальних, економічних та екологічних наслідків її реалізації. Такий показник планується подати як новий НВВ ЄС до Паризької конвенції до кінця 2020 року.

8 жовтня 2020 року Європейський Парламент підтримав введення в дію кліматичного нейтралітету до 2050 року, проте запропонував Європейській Комісії встановити більш амбітні цілі зменшення викидів ПГ до 2030 року. А саме, зменшити викиди на 60% порівняно з 1990 роком, замість 55%, та закликав ввести ще одну проміжну ціль на 2040 рік.⁶

ЄЗК для досягнення кліматичних цілей 2030 та 2050 років визначив низку заходів, необхідних для реформування кліматичної політики і права ЄС. Зокрема ухвалення:

- ✓ першого Європейського кліматичного закону, яким пропонується на законодавчому рівні закріпити кліматичні цілі ЄС,**
- ✓ змін до кліматичного законодавства ЄС. Представлення пропозицій Європейської Комісії щодо відповідних змін заплановано на червень 2021 року,

* Кліматичні та енергетичні цілі ЄС на 2020 рік були визначені у пакеті законодавчих актів, так званий Пакет-2020. Пакет встановив три обов'язкові цілі «20-20-20»: зниження викидів парникових газів на 20% від рівня 1990 р.; підвищення частки споживання енергії в ЄС, що виробляється з ВДЕ, до 20%; покращення енергоефективності на 20%. Пакет актів погоджений Радою ЄС 12 грудня 2008 року (Presidency conclusion), Європейським Парламентом – 17 грудня (Resolutions P6_TA(2008) 0609 / 0610 / 0611 / 0612).

** 4 березня 2020 року Європейська Комісія представила свої пропозиції щодо нового Регламенту, який встановлює основи для досягнення кліматичної нейтральності та вносить зміни до Регламенту (ЄС) 2018/1999 (Європейський кліматичний закон). 17 вересня 2020 року доповнила ці пропозиції, запропонувавши зменшити до 2030 року викиди парникових газів на 55% порівняно з 1990 роком.

- ✓ довгострокової низьковуглецевої стратегії розвитку ЄС та його держав-членів. Довгострокова стратегія до 2050 року оприлюднена у березні 2020 року,
- ✓ нової Стратегії ЄС з адаптації до зміни клімату, прийняття якої заплановано на 2021 рік.

ЄЗК передбачає, що внесок у досягнення кліматичних цілей має здійснювати як ЄС, так і його держави-члени. Вагома роль у визначенні такого внеску відведена національним планам з енергетики та клімату*.

Особливості національної кліматичної політики країн СхП: порівняльна характеристика

Кількісний вимір кліматичних цілей країн СхП різниться, а рівень амбіцій багатьох країн СхП є нижчим порівняно з ЄЗК. Різною є ситуація щодо напрацювань стратегічних документів з питань запобігання та адаптації до змін клімату. В останні роки простежується тенденція активізації кліматичної політики та нормотворчої діяльності, важливу роль у цьому процесі відіграє міжнародна фінансова та технічна підтримка.

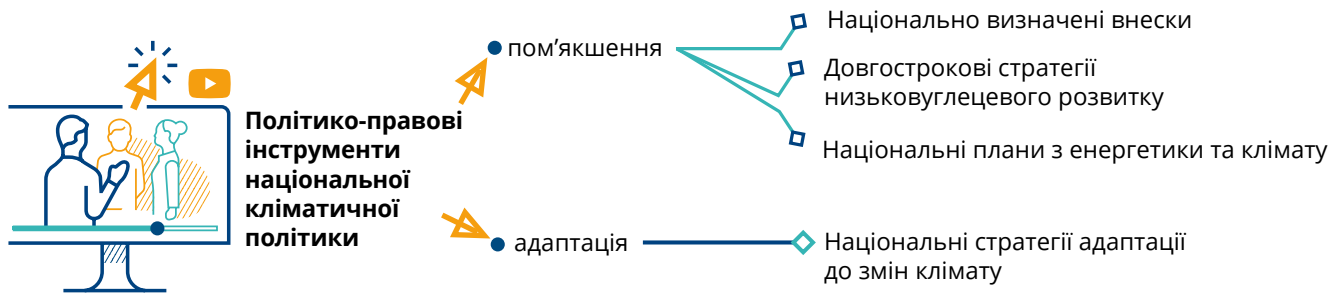
РКЗК ООН та Паризька угода залишаються ключовими міжнародними інструментами, які впливають і визначають кліматичну політику конкретних держав. Статус країн СхП у цих міжнародних угодах подано у Таблиці 1.

Таблиця 1. Міжнародні кліматичні угоди

	Вірменія	Азербайджан	Білорусь	Грузія	Молдова	Україна
Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату⁷						
дата підписання	13.06.1992	12.06.1992	11.06.1992	–	12.06.1992	11.06.1992
дата ратифікації (А – прийняття, АА – затвердження, а – приєднання)	14.05.1993 (А)	16.05.1995	11.05.2000 (АА)	29.07.1994 (а)	09.06.1995	13.05.1997
Паризька угода⁸						
дата підписання	20.09.2016	22.04.2016	22.04.2016	22.04.2016	21.09.2016	22.04.2016
дата ратифікації (А – прийняття, АА – затвердження)	23.03.2017	09.01.2017	21.09.2016 (А)	08.05.2017 (АА)	20.06.2017	19.09.2016

Національні кліматичні політики впроваджуються у двох основних напрямках – це боротьба пом'якшення та адаптація до зміни клімату. Їх основними політико-правовими інструментами

* 14 жовтня 2020 року Європейська Комісія прийняла Комюніке (COM/2020/564 final), в якому провела оцінку 27 національних планів з енергетики і клімату щодо їхнього наближення до першого етапу переходу до кліматичної нейтральності та подальші дії на період 2021-2030 рр. Дана оцінка буде доповнена окремими оцінками держав-членів, як частина звіту про стан Енергетичного союзу.

є національно визначені внески, довгострокові стратегії низьковуглецевого розвитку та національні стратегії адаптації до зміни клімату. Країни СхП, які є сторонами Енергетичного Співтовариства, також повинні прийняти національні плани з енергетики та клімату.

НВВ є ключовим елементом Паризької угоди, що безпосередньо сприяють досягненню її цілей, та відображають зусилля конкретних держав щодо зниження викидів ПГ на національному рівні та адаптації до наслідків зміни клімату.

На сьогодні кліматичні цілі країн СхП щодо зменшення викидів ПГ у рамках Паризької угоди визначені в перших НВВ (детальніше див. Таблиця 2 та Діаграма 11). У 2020 році держави-сторони повинні оновити або подати нові НВВ. Наразі лише Молдова оновила свій НВВ і подала його до РКЗК ООН у 2020 році, в усіх інших країнах СхП проводиться робота над оновленням чи прийняттям нового внеску. Країнам СхП надається міжнародна підтримка у розробленні нових НВВ,* зокрема і в рамках Проєкту EU4Climate**.

Таблиця 2. Перші національно-визначені внески країн СхП

	Вірменія ⁹	Азербайджан ¹⁰	Білорусь ¹¹	Грузія ¹²	Молдова ¹³ (оновлений) ¹⁴	Україна ¹⁵
рівень викидів ПГ	100% нейтральних до екосистем викидів парникових газів (з умовою)	35% зменшення рівня викидів парникових газів порівняно з базовим роком	скорочення викидів парникових газів не менше ніж на 28% від базового рівня	безумовне зменшення викидів на 15% (з умовою – 25%) нижче базового рівня	безумовна ціль 64-67% (з умовою – 78%) оновлений НВВ: безумовна ціль – 70% (з умовою – 88%) зменшення нетто-викидів парникових газів порівняно з базовим роком	не перевищити 60% викидів парникових газів у базовому році
базовий рік	1990	1990	1990	2013	1990	1990
рік імплементації	2050	2030	2030	2030	2030	2030

* Наприклад, підготовка оновленого (другого) національно-визначеного внеску України до Паризької угоди (НВВ2) проводиться профільним міністерством за фінансової підтримки Уряду Швеції та технічної підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку.

** Молдова розробила свій оновлений НВВ за фінансової підтримки ЄС у рамках проєкту EU4Climate. Програма EU4Climate (2018-2022) підтримує розроблення та впровадження кліматичних політик країнами СхП, а також виконання ними зобов'язань за Паризькою угодою. Програма фінансується ЄС та виконується ПРООН. У рамках програми запущено портал про кліматичну політику та законодавство країн СхП.

Національно визначені внески

Внесок країни у глобальне скорочення викидів парникових газів. Відображають амбіції країни щодо скорочення викидів з урахуванням внутрішніх обставин та можливостей. Містять інформацію щодо базового року, до якого скоротяться викиди, період імплементації, сферу застосування та охоплення, методологічних підходів до розрахунку викидів, чому внесок є справедливим і амбітним та як він сприяє досягненню цілей Паризької угоди.

НБВ різняться за обсягом скорочення парникових газів, базовим роком, порівняно з яким мають скоротитися викиди ПГ (ним є 1990 рік, Грузія для себе таким визначила 2013 рік), та роком імплементації (2030 рік країни встановили роком досягнення показників скорочення (за виключенням Вірменії, яка передбачила таким 2050 рік)). Порівнюючи кількісні показники перших НБВ країн на 2030 рік, бачимо, що лише Молдова передбачила більш амбітні цілі. Причому ціль Молдови (як в первинному НБВ, так і в оновленому) є більшою порівняно з НБВ ЄС (враховуючи як перший НБВ ЄС (не менше 40% скорочення викидів парникових газів порівняно з 1990 роком), так і цілі, передбачені ЄЗК).

НБВ Грузії та Молдови передбачають дві категорії цілей – безумовні (які держави зобов'язуються виконати на визначений ними рік) та умовні (виконання яких держави забезпечать за наявності відповідних умов, а саме доступу та одержання недорогих фінансових ресурсів, технологій та технічного співробітництва). Також за умови міжнародної підтримки Вірменія передбачила досягнення 2,07 т/на одну особу екосистемних нейтральних викидів ПГ у 2050 році (що становить 22% викидів у 1990 році).

Довгострокові стратегії низьковуглецевого розвитку – стратегічні документи, які визначають заходи, спрямовані на досягнення НБВ країн. Згідно з Паризькою угодою (ст. 4) держави повинні прагнути формулювати та інформувати про довгострокові низьковуглецеві стратегії розвитку. Конференція сторін (Рішення 1/СР 21, пункт 35) запропонувала сторонам передати Секретаріату довгострокові стратегії до 2020 року. Такою можливістю скористалася Україна, яка у 2018 році подала свою стратегію.¹⁶

Молдова була однією з перших держав, яка розпочала роботу над прийняттям національної стратегії ще у 2011 році. У грудні 2016 року вона прийняла низьковуглецеву стратегію розвитку до 2030 року та план дій до неї¹⁷. У зв'язку з оновленням НБВ Молдова розпочала роботу над переглядом чинної низьковуглецевої стратегії.

Азербайджан, Білорусь, Вірменія та Грузія зараз проводять роботу над розробкою та прийняттям національних стратегій низьковуглецевого розвитку. Рівень прогресу у цьому процесі різниться від країни до країни, залежить від низки як внутрішніх (готовності органів влади щодо ухвалення стратегічних документів та активності зацікавлених осіб), так і зовнішніх факторів (у т. ч. одержанні міжнародної допомоги). Так, Грузія розпочала роботу над розробленням стратегії низьковуглецевого розвитку у 2013 році та подала проєкт документа до Міністерства захисту довкілля та сільського господарства у 2017 році (проєкт готувався за підтримки USAID у рамках проєкту «Збільшення потенціалу стратегій низьковуглецевого розвитку» (EC-LEDS), але стратегія офіційно не затверджена.¹⁸ Зараз робота над прийняттям відповідних стратегій активізувалася у країнах СхП завдяки проєкту EU4Climate, зокрема у Вірменії.¹⁹

Довгострокові стратегії низьковуглецевого розвитку

Довгостроковий національний стратегічний документ зменшення викидів парникових газів при одночасному сприянні сталому розвитку країни. Визначає бачення країни щодо досягнення своїх зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів, необхідних для виконання своїх зобов'язань за Паризькою угодою, пріоритетизує варіанти пом'якшення наслідків змін клімату.

Стратегії адаптації до змін клімату

Визначає середньо- та довгострокові пріоритети адаптації країни до кліматичних змін. Включає аналіз поточних і майбутніх змін клімату та оцінку вразливості до їх наслідків, пропонує шляхи зменшення майбутніх економічних, екологічних та соціальних витрат.

Таблиця 3. Довгострокові стратегії низьковуглецевого розвитку країн СхП

Вірменія	Азербайджан	Білорусь	Грузія	Молдова	Україна
Проводить роботу над прийняттям стратегії	Проводить роботу над прийняттям стратегії	Планує до кінця 2022 року прийняти стратегію	Проводить роботу над прийняттям стратегії	У 2016 році прийняла Стратегію на період до 2030 року та план дій до неї. Проводить роботу над оновленням стратегії	У 2018 році передала стратегію в Секретаріат РКЗК ООН

Національні плани з енергетики та клімату – стратегічні документи, які визначають внесок держави щодо досягнення енергетичних та кліматичних цілей, а також політику держави та заходи, необхідні для їх досягнення. Увага приділяється питанням енергоефективності, ВДЕ, скороченню викидів парникових газів, дослідженням та інноваціям. Обов'язок їх прийняття покладено на держави-члени ЄС, а також країни-члени Енергетичного Співтовариства, якими є Грузія, Молдова та Україна.

У 2020 році усі три країни мають подати до Секретаріату Енергетичного Співтовариства остаточні національні плани з енергетики та клімату на період 2021-2030 рр. Рівень поступу держав у цьому напрямі також різниться. Найбільший прогрес простежується в роботі України²⁰, яка, серед іншого, створила робочу групу з питань розроблення національного плану, напрацьовано проєкт документу і передано його Міністерству енергетики²¹, яке продовжує роботу над розробленням відповідного плану²². Грузія²³ та Молдова²⁴ знаходяться на початкових етапах, зокрема створення національних робочих груп з розроблення відповідних планів, проведення політичних переговорів.

Національні стратегії адаптації до змін клімату – стратегічні документи, які поруч зі стратегіями низьковуглецевого розвитку визначають заходи, що сприяють досягненню НВВ країн. Водночас, ключовим елементом стратегій є заходи, які формують національну політику з адаптації до зміни клімату, зокрема стосовно найбільш вразливих секторів економіки.

Сільське та лісове господарство, а також здоров'я населення, є ключовими напрямками адаптації для усіх країн СхП. Водні ресурси та енергетика також є пріоритетами для більшості держав. Різною мірою вразливими секторами країн СхП є туризм, прибережні зони, транспорт та інфраструктура, міське середовище та населені пункти, а також культурна спадщина (Таблиця 4).

Інтегровані національні плани з енергетики та клімату

Національні плани визначають, як країни мають намір вирішити питання енергетичної безпеки, внутрішнього енергетичного ринку, енергоефективності, відновлюваних джерел енергії, декарбонізації економіки та скорочення викидів парникових газів, а також проведення досліджень, інновацій та посилення конкурентоспроможності. У планах описується поточна ситуація, основні напрями політики та заходи, які необхідно вжити для досягнення енергетичних та кліматичних цілей.

Таблиця 4. Найбільш вразливі сектори та ключові пріоритети адаптації країн СхП

	Вірменія ²⁵	Азербайджан ²⁶	Білорусь ²⁷	Грузія ²⁸	Молдова ²⁹	Україна ³⁰
здоров'я населення						
лісове господарство / екосистеми та біорізноманіття						
сільське господарство						
водні ресурси						
енергетика						
туризм						
транспорт						
прибережні зони						
міське середовище						
населені пункти та інфраструктура						
культурна спадщина						

Різною є покраїнова ситуація щодо напрацювання стратегічних документів з питань адаптації до зміни клімату. Адаптаційні питання згадуються/піднімаються у загальних стратегіях соціально-економічного, сталого, зеленого розвитку тощо, але комплексно проблематика розглядається на рівні спеціальних загальнонаціональних та секторальних стратегій, програм та планів. У 2014 році Молдова прийняла Національну стратегію з адаптації до змін клімату до 2020 року та План дій з її виконання.³¹ Останній розглядається як перший адаптаційний план дій. Зараз Молдова здійснює подальше планування адаптаційних заходів, що реалізується у двох напрямках – прийняття національного плану адаптації, що охоплює водні ресурси, здоров'я людей, лісове господарство, енергетику та транспорт, а також секторального плану з адаптації сільського господарства.³²

Білорусь хоча не має загальнонаціональної стратегії щодо адаптації до зміни клімату, але у 2019 році ухвалила секторальні стратегічні документи з адаптації лісового та сільського господарства³³. Грузією підготовлено План адаптації для сільського господарства³⁴ та прийнято Національну стратегію зменшення ризиків стихійних лих на 2017-2020 роки³⁵. Міністерство охорони довкілля та сільського господарства Грузії за технічної допомоги GIZ розробляє План дій з адаптації до змін клімату на 2021-2030 роки, поява якого очікується у 2020 році.³⁶

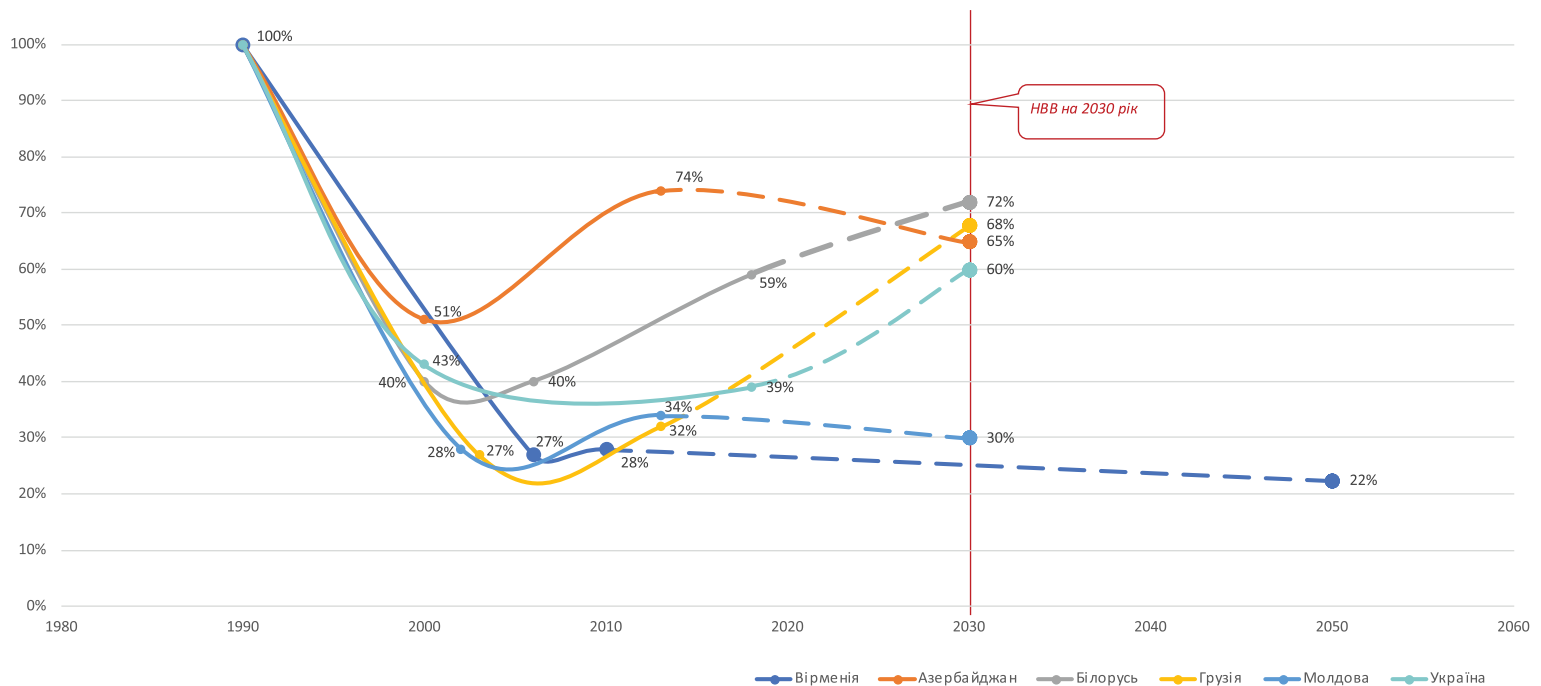
Котрий рік триває робота над напрацюванням стратегічних документів з адаптації і в інших країнах СхП*, рівень наближення до прийняття національних стратегій, програм, планів є різним. Вірменія розробляє Національний план адаптації до зміну клімату за підтримки Зеленого кліматичного фонду, а у 2017 році прийняла Національну стратегію та План дій щодо управління ризиками стихійних лих.³⁷ Декілька років тому Азербайджан створив робочу групу

* Робота над плануванням адаптації проводилася Вірменією, Азербайджаном, Грузією та Молдовою у рамках програми NAP-GSP, яка підтримувала процес формування та впровадження національних планів адаптації відповідно до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату.

для напрацювання національного плану адаптації до зміни клімату,³⁸ за підтримки міжнародних організацій, у т. ч. фінансової, проводилася робота над розробленням стратегічних документів з адаптації до зміни клімату, інтегруванні її завдань у національні та галузеві програми розвитку.³⁹ У 2020 році Україна активізувала роботу щодо прийняття відповідної стратегії, намагаючись залучити широке коло зацікавлених осіб, у т. ч. з громадського сектору, до розроблення документу.⁴⁰

Країни СхП заклали підвалини своїх національних кліматичних політик – створенні та уповноважені державні органи, відповідальні за просування питань зміни клімату, прийняті певні стратегічні документи, ухвалено як загальне, так і спеціальне кліматичне законодавство. Водночас кліматична політика країн СхП перебуває у стані формування та проведення необхідних реформ. В останні роки в усіх державах СхП простежується тенденція активізації діяльності з кліматичних питань.

Діаграма 11. Викиди парникових газів та НВВ-1 країн СхП (% порівня з 1990 роком)

* Розрахунок викидів Вірменії проведено на основі 2,07 т/на одну особу (щорічно) екосистемних нейтральних викидів парникових газів в 2050 р.

Джерело: UNFCC GNG Data Interface

Вірменія: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

У сфері розвитку кліматичної політики Вірменії в 2019-2020 роках можна відзначити два найбільш істотних процеси. Це прийняття національно визначеного внеску і національного плану адаптації. Обидва документи знаходяться на стадії розроблення.

У частині розроблення нового НВВ слід зазначити наступне. Передбачена нова середньострокова ціль з пом'якшення зміни клімату – скорочення викидів парникових газів на 30% до 2030 року порівняно з викидами 1990 року. Фактично, це означає збільшення викидів на 80% в порівнянні з рівнем 2016 року. Також новий НВВ не узгоджений з довгостроковим баченням обмеження викидів Вірменії до 2050 р. У проєкті НВВ відзначено, що Вірменія готова посилити свої амбіції і з часом досягти кліматично нейтрального режиму. Це положення не відповідає намірам НВВ, який розробляється, оскільки скасовані зобов'язання, викладені в першому НВВ, щодо технологічних і фінансових інструментів. Їх відсутність ставить під сумнів ефективність участі Республіки Вірменія в Паризькій угоді.

У Вірменії триває розроблення Національного плану адаптації для просування середньострокового і довгострокового планування адаптації, за фінансової підтримки Зеленого кліматичного фонду та виконання проєкту ПРООН в Вірменії протягом 2019-2022 років. У процесі розробки було організовано 2-3 семінари, на яких зазначалося про прийняття як основи екосистемного підходу до адаптації. Вразливими секторами визначені природні екосистеми, здоров'я населення, водні ресурси, сільське господарство, гідроенергетика, інфраструктура, туризм.

Передбачено впровадження фінансових інструментів для адаптації, однак не зазначено які саме. Це викликає занепокоєння, оскільки в першому НВВ окремим пунктом прописано єдиний фінансовий механізм здійснення заходів щодо пом'якшення зміни клімату та адаптації до нього в форматі «Кліматичного цивільного оборотного інвестиційного фонду», який повинен перманентно поповнюватися за рахунок платежів за природокористування, в тому числі платежів за екосистемні послуги та вуглецевий податок.

Азербайджан: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

Питання скорочення викидів парникових газів, боротьби зі зміною клімату, розробки заходів щодо адаптації в тій чи іншій мірі включені в політичні документи Азербайджану – як загальнонаціональні соціально-економічні, так і секторальні стратегії, програми, плани розвитку. Наприклад, Концепція розвитку «Азербайджан 2020: погляд у майбутнє» вказує на кліматичні зміни і глобальне потепління як прояви порушення екологічного балансу в планетарному масштабі, фактори, які безпосередньо впливають на економічне та соціальне життя країни.

Варто зазначити, що соціально-економічний розвиток Азербайджану проводиться на основі державних програм, в першу чергу Програми з розвитку регіонів Азербайджану. Зараз реалізується Стратегічна дорожня карта національних економічних перспектив Азербайджанської Республіки, що включає в себе стратегічний розвиток 16 галузей республіки. На жаль, тільки в енергетичному та комунальному секторах знайшли відображення питання енергоефективності, зменшення викидів парникових газів і розвиток ВДЕ, в першу чергу енергії сонця і вітру.

У цілому Азербайджан до 2025 р. планує скоротити вдвічі втрати в енергетичному секторі, знизити на 12-15% викиди парникових газів, довести рівень альтернативної енергетики до 20% і значно скоротити викиди автотранспорту за рахунок впровадження електротранспорту.

15 квітня 2019 року Азербайджан приєднався до Проекту EU4Climate, в рамках якого передбачена підтримка реалізації національної політики і практики з питань зміни клімату, зокрема оновлення НВВ, розробка довгострокової стратегії низьковуглецевого розвитку, приведення національного законодавства про зміну клімату у відповідність зі стандартами ЄС.

Білорусь: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

Після ратифікації Паризької угоди в 2016 році і прийняття низки документів з її реалізації, період 2019-2020 характеризується уповільненням активності в сфері кліматичної політики Білорусі. Це відображає і різке падіння рейтингу країни в Індексі ефективності боротьби зі змінами клімату (Climate Change Performance Index): 23-є місце в 2018 році (з 60 країн), 29-е в 2019, 40-е в 2020. Строки розроблення основних документів з реалізації угоди продовжені з 2018 до 2020 року. За формального підвищення скорочення викидів парникових газів з 28% до 35% до 2030 року (згідно з офіційною заявою на КС РКЗК ООН в 2019 р.), ця ціль означає вкрай незначне зниження, оскільки поточний рівень викидів оцінюється як скорочення на 33% в порівнянні з 1990 роком. Реалізація цієї цілі планується, в тому числі, за рахунок введення в експлуатацію БілАЕС. У 2019 прийняті стратегії адаптації для лісового та сільського господарства, плани реалізації стратегій передбачається розробити в наступні роки.

У 2020 році, на фоні пандемії COVID-19 і політичної кризи, пріоритетність кліматичної політики знижується. Істотних нових документів і цілей не прийнято, проте, йде процес підготовки 7-го Національного повідомлення РКЗК ООН, розпочато реалізацію проєкту EU4Climate. Окремі цілі з пом'якшення й адаптації включені в проєкт Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2021-2025 роки, проте рівень пріоритетності кліматичного порядку денного в розвитку країни залишається невисоким, мета щодо зниження викидів в стратегії визначена на рівні 25% до 2025 року.

Найбільш помітним процесом залишається розробка кліматичних стратегій і дій для міст-учасників Угоди мерів щодо клімату та енергії, розроблені рекомендації щодо створення планів дій зі сталого енергетичного розвитку і клімату для міст Білорусі. Міжнародними проєктами та незалежними експертами запропоновано низку документів у сфері інтеграції кліматичних дій в плани зеленого містобудування, зелене фінансування, зелену економіку, створення стратегії низьковуглецевого розвитку тощо. Впровадження цих пропозицій багато в чому залежить від подальшої державної політики.

Грузія: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

Європейський зелений курс є відповіддю на глобальний виклик, що стоїть перед планетою, і Грузія в цьому не є виключенням. За 2019-2020 роки в Грузії була проведена істотна робота, яка, в основному, зводиться до законодавчого процесу. Прийнято Лісовий кодекс, закони про екологічну відповідальність, розширену відповідальність виробника, енергетичні характеристики будівель тощо.

Важливо відзначити, що згідно із заявами провідних природоохоронних організацій, останнім часом простежується низка погіршень в кліматичній політиці грузинського уряду. А саме: повільне виконання зобов'язань, взятих державою в рамках Угоди про асоціацію з ЄС; злиття Міністерства охорони довкілля і природних ресурсів та Міністерства сільського господарства; затяжний процес прийняття оновленого національного внеску до Паризької угоди. Поки що країна обіцяє до 2030 року скоротити викиди парникових газів на 35% порівняно з 1990 роком, а за наявності міжнародної фінансової підтримки – на 50-57%. Зараз Грузія розробляє Національний план з енергетики та клімату паралельно із Планом дій по боротьбі зі змінами клімату та оновленням НВВ. Тим не менше, необхідно ще багато зробити для оптимізації кліматичних цілей Грузії в різних секторах на національному та місцевому рівнях, а також для втілення її НВВ у конкретні стратегії та проекти з чітко визначеними цілями та завданнями.

Необхідно відзначити, що міста Грузії, які підписали Угоду мерів щодо клімату та енергії, взяли ціль зі скорочення емісії CO₂ на 20% до 2020 року і таким чином зробили свій внесок у розвиток зеленої економіки та покращення життєвих умов. 10 грузинських міст уже представили Плани дій зі сталої енергетики (SEAP), але після розробки такі і не відслідковувалися, і не виконувалися. Зараз у зв'язку з пандемією COVID відбувається корегування етапів звітності стосовно цілей.

Молдова: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

На початку 2020 подано НВВ-2, згідно з яким Молдова зобов'язується безумовно знизити викиди парникових газів на 70% до 2030 року (порівняно з 1990 роком). За умови фінансової, технічної та технологічної підтримки партнерів з розвитку, зниження викидів може досягти 88% в порівнянні з 1990 роком.

Зараз розпочато процес розроблення другого Національного плану з адаптації (NAP-2), основними завданнями якого є:

- ✓ покращення процесу координації національного механізму управління адаптації до змін клімату;
- ✓ покращення довгострокового потенціалу планування та реалізації дій з адаптації за допомогою технологій з адаптації до змін клімату;
- ✓ планування у сфері лісового господарства, охорони здоров'я, енергетики і транспорту.

У сфері управління відходами готується новий Національний план дій. Крім того, підписано договір на одержання кредиту у розмірі 100 млн євро на реалізацію пілотних проєктів у декількох регіонах. Також досягнуто певного прогресу в галузі розширеної відповідальності виробника.

З однієї сторони, Молдова може похвалитися достатньо швидким прийняттям міжнародних документів з кліматичної політики. Але, нажаль, можна констатувати, що ці політики залишаються на папері і про конкретну реалізацію поставлених планів і завдань ще й досі немає мови. Політичний клас мало зацікавлений кліматичним порядком денним.

Україна: огляд розвитку кліматичної політики в 2019-2020 роках

Протягом 2019-2020 років Україна активізувала роботу у кліматичній сфері. На початку 2019 року прийняла нову екологічну стратегію, яка визначила вектори державної екологічної політики на період до 2030 року, у т. ч. з питань зміни клімату. Державна політика реалізується у двох напрямках – запобігання змінам клімату шляхом зменшення викидів парникових газів та адаптації до змін клімату.

Певний прогрес України простежується саме у треку запобігання змінам клімату. Так, у 2019 Парламент України прийняв закони, які визначили засади моніторингу, звітності, верифікації викидів парникових газів, а також особливості господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами. У вересні 2020 року уряд конкретизував умови та порядок здійснення моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів. На завершальні етапи виходить робота з прийняття інтегрованого національного плану з енергетики та клімату, розроблення другого НВВ.

Кліматична політика України в частині адаптації до змін клімату поступається питанням запобігання, необхідних стратегічних документів не ухвалено. У 2020 році активізувалася робота над прийняттям Рамкової стратегії адаптації до змін клімату України до 2030 року. У 2019 році розроблено проєкт галузевої стратегії стосовно адаптації сільського, лісового та рибного господарства, але він не завершився прийняттям необхідного документа. Варто відмітити, що практично усі вагомні реформи у кліматичній політиці України як з питань адаптації, так і запобігання зміни клімату, здійснюються за міжнародної підтримки, зокрема і фінансової підтримки ЄС.

Протягом останніх років зростає зацікавленість і Верховної Ради України. У 2020 році Парламентський комітет з питань екологічної політики та природокористування провів круглі столи із залученням широкого кола зацікавлених осіб щодо ролі парламенту у кліматичній політиці та проблем формування національної торгівлі квотами на викиди парникових газів. У вересні 2020 року створено Підкомітет з питань зміни клімату та охорони атмосферного повітря.

2

Розділ II.
**Громадські
організації у
країнах Східного
партнерства
та їх вплив на
кліматичну
політику**

2.1. Громадські організації, що працюють у сфері зміни клімату в країнах СхП

За нашими оцінками, у країнах СхП працює близько 85 громадських організацій, що безпосередньо займаються питаннями змін клімату. За рівнем впливу такі організації можна умовно поділити на міжнародні, національні та місцеві. Серед них немає жодної організації, яка зосереджується виключно на зміні клімату. Водночас, у регіоні існують мережі (об'єднання), метою яких є здійснення діяльності у сфері зміни клімату. У кожній з досліджуваних країн СхП є організації, що мають більш як 10-річний досвід спочатку екологічної, а згодом і кліматичної роботи. В останні роки спостерігається чітка тенденція до виділення зміни клімату як окремого напрямку роботи екологічних ГО.

Спостерігається нерівномірний розподіл таких організацій по країнам, де за їх кількістю Україна переважає усі країни регіону СхП. В деяких країнах мова йде лише про 2-3 організації, які активні у сфері зміни клімату.

Організації, що займаються питаннями зміни клімату, як правило, відносять себе до громадських організацій, проте зустрічаються

й інші **організаційно-правові форми**. Ми умовно виділяємо шість таких форм (Таблиця 5). Слід зауважити, що громадські організації, як правило, не прагнуть мати широкого членства (понад 100 осіб).

Таблиця 5, Основні організаційно-правові форми ГО, що займаються зміною клімату в країнах СхП

Громадські організації	Громадські спілки	Асоціації	Професійні спілки	Коаліції	Мережі
<p>Громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.</p> <p>Як правило, усі досліджені нами ОГС мають статус ГО.</p> <p>Невелика кількість ГО ставлять перед собою лише цілі у сфері вдосконалення та реалізації кліматичної політики. Переважно працюють у суміжних об'єктових сферах – охорони атмосферного повітря, охорони лісів, захисту екологічних прав громадян та вразливих груп, сталого транспорту.</p>	<p>Громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.</p> <p>Поєднання членства організацій та фізичних осіб щодо захисту довкілля, діють за принципами мереж, але допускають індивідуальне членство, на відміну від мереж.</p>	<p>Різновид громадських спілок.</p> <p>Як правило, об'єднують прихильників окремих напрямків кліматичної політики – вітроенергетики, біоенергетики, сонячної та відновлюваної енергетики, поводження з відходами тощо.</p>	<p>Добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).</p> <p>Як правило, об'єднують прихильників, що є працівниками екологічної сфери.</p>	<p>Окремі ГО, які координовано працюють у межах країни чи кількох країнах як члени визначеної коаліції на основі спільної мети та прагнуть змін до урядової політики та практики чи міжнародного законодавства⁴¹.</p> <p>Коаліції можуть об'єднуватись навколо стратегічної довготермінової цілі – 100% енергії з ВДЕ до 2050 року чи короткострокової чи термінової цілі – наприклад, внесення екологічного та кліматичного порядку денного до програм кандидатів на виборах.</p>	<p>Неформальні, як правило, «горизонтальні» об'єднання організацій, об'єднаних кліматичною політикою, які координуються спільними зусиллями обраних представників.</p> <p>Кліматичні мережі існують не у всіх країнах СхП.</p>

Серед **основних проблем**, над якими працюють ГО в регіоні є:

- ✓ Не пріоритетність кліматичної політики щодо інших видів державної політики.
- ✓ Недосконала нормативно-правова база кліматичної політики, її фрагментарна відсутність, неефективність механізму реалізації кліматичної політики, відсутність його елементів повністю чи в частині.
- ✓ Недостатньо чіткий розподіл функцій між органами влади, низький рівень координації їх дій та інституційної спроможності щодо формування та реалізації кліматичної політики.
- ✓ Несистемність формування, неузгодженість кліматичної політики із екологічним та енергетичним законодавством.
- ✓ Нестача якісних досліджень у сфері клімату, енергетики, ЄЗК, вуглецевої нейтральності.

- ✓ Недостатня обізнаність громадянського суспільства та органів державної влади з причинами та наслідками зміни клімату та ЄЗК.

Вибірковий аналіз даних опитування організацій-учасниць регіональної мережі кліматичних дій з країн СхП за 2019 рік свідчить, що ГО працюють у таких **предметних сферах** кліматичної політики, як зміна клімату (включаючи скорочення викидів), адаптація до наслідків зміни клімату, ВДЕ, інформування та підвищення обізнаності, стала мобільність, енергоефективність, охорона лісів та інші (Схема 1).

Водночас, спостерігаються значні відмінності між країнами щодо рівня активності громадських організацій з точки зору предметних сфер їх роботи та ключових предметних ініціатив (див. Таблицю 6).

Схема 1. Предметні сфери роботи громадських організацій у сфері зміни клімату

Таблиця 6. Предметні сфери роботи громадських організацій, пов'язані із зміною клімату, у 2019-2020 роках

Країни	Україна	Білорусь	Грузія	Вірменія	Азербайджан	Молдова
Діяльність ГО						
Впровадження та оновлення національно визначених внесків	+	-	+	+	-	-
Запровадження або посилення надійних систем вимірювання, звітності та верифікації викидів парникових газів	+	-	+	-	-	-
Розробка національних стратегій низьковуглецевого розвитку / декарбонізації до 2050 року	+	-	+	+	-	+
100% енергії з ВДЕ до 2050 року	+	-	+	-	-	-
Справедлива трансформація вугільних регіонів	+	-	-	-	-	-
Європейський зелений курс – національний рівень	+	-	-	-	-	-
«Зелене відновлення» після коронавірусної кризи	+	-	-	-	-	-
Узгодження кліматичного та енергетичного законодавства із законодавством ЄС	+	+	+	+	-	+
Інтеграція клімату в інші сектори економіки (зелена економіка), міжінституційна обізнаність та галузеві напрями імплементації Паризької угоди	+	+	-	-	-	+
Кліматичні інвестиції та дивестиції, дефінансування індустрії викопного палива	+	-	-	-	-	-
Стратегії адаптації до зміни клімату	+	+	+	+	+	+
Демонстраційні проєкти у сфері скорочення викидів та адаптації до зміни клімату (енергетичні кооперативи, револьверні фонди, встановлення об'єктів ВДЕ на дахах соціально важливих споруд, впровадження nature based solutions)	+	+	+	+	-	+
Розвиток місцевих кліматичних політик, стратегій та програм	+	+	+	+	-	+

Країни	Україна	Білорусь	Грузія	Вірменія	Азербайджан	Молдова
Діяльність ГО						
Інформування про напрямки формування та реалізації кліматичної політики і розвиток обізнаності населення	+	+	+	+	+	+
Привернення уваги до проблем кліматичної політики – кліматичний активізм та акції прямої дії	+	-	+	+	+	+
Залучення широкої аудиторії та нарощення потенціалу кліматичного руху: програми розвитку, тренінги, майстерні політики, освіта, просвіта, медіа робота	+	+	+	+	-	+

Аналіз діяльності громадських організацій у сфері зміни клімату дозволяє виділити такі основні **форми роботи**:

- адвокація;
- дослідницько-експертна робота;
- інформаційно-просвітницька робота; та
- демонстрація лідерства.

Адвокаційна робота полягає у впливі на тих, хто приймає рішення у владі (громадські ради при міністерствах, робота з парламентськими комітетами та в коаліціях реформ), моніторинг виконання планів роботи органами влади, критика та пропозиції до реалізації кліматичної політики ЦОВВ (дозвільна система, система торгівлі викидами, податок на викиди CO₂, моніторинг викидів, їх верифікація та ведення кадастрів та інші), фасилітація та посилення взаємозв'язків та співпраці між владою і громадянськістю, участь у міжнародних кліматичних переговорах та інші.

Так, регулярна співпраця органів влади та ОГС є важливою формою залучення для формування інклюзивної кліматичної політики, оскільки до повноважень парламенту належить розроблення та прийняття необхідного

законодавства, а міністерств – формування кліматичної політики та моніторинг її реалізації. Тому, робочі зустрічі з депутатами профільних комітетів парламенту, участь у відкритих громадських слуханнях та у громадських радах при міністерствах є важливим інструментом адвокаційної роботи в регіоні.

Обсяг та межі такої співпраці дуже відрізняються у досліджуваних країнах. Часто міністерства монополізують роботу над проєктами документів та лише «інформують» громадськість про досягнення. У Азербайджані у 2010 році створено Громадську екологічну раду при Міністерстві екології та природних ресурсів у кількості 14 осіб, оновлено у 2019. В останні роки рада не розглядала питань, що стосуються клімату чи інших сфер Зеленого курсу. В Україні така рада існувала до 2018 року у складі 30 представників ГС і зараз у процесі створення у зв'язку з відновленням Міністерства після невдалого злиття з Міненерго⁴². У Грузії Мінприроди було ліквідоване у 2018 році, зараз його функції відновлено та об'єднано з Міністерством сільського господарства. У Вірменії на сайті Міністерства вказано 31 організацію, яка співпрацює з Міністерством, немає постійно діючої громадської ради та на практиці, на думку представників національних ГО, механізми участі представників громадянського суспільства у формуванні політики обмежені в законодавчому

порядку. Такі процедури участі, як громадські обговорення та громадські слухання, не мають правових наслідків і створюють ілюзію участі. У Білорусі громадська рада при Мінприроди налічує 24 представника від громадськості. На сайті наявні усі протоколи засідань з 2015 року⁴³. Проте думка громадськості не враховується у формуванні кліматичної політики⁴⁴.

Публічна критика процесу формування та реалізації кліматичної політики властива, як правило, непрозорим, недостатньо прокомунікованим процесам залучення ОГС до обговорення НПА. Часто органи влади пізно повідомляють, а ОГС дізнаються про дії чи наміри зміни політики у момент, коли потрібно вже організувати термінове реагування. Наприклад, в Україні представники ГО тільки з виступу міністра дізнались про те, що уряд має плани скасувати погодження органів місцевого самоврядування на видобування газу безпосередньо під час презентації Концепції Зеленого енергетичного переходу України до 2050 року⁴⁵.

Організація та мобілізація своїх прихильників для акцій прямої дії з метою створення тиску на органи влади для прийняття соціально бажаного рішення є поширеною формою роботи серед кліматичних ГО. Починаючи з 2015 року⁴⁶ у країнах СхП, особливо активно в Україні та Грузії, формується інтерсекторальний* рух з проведення кліматичних акцій прямої дії (кліматичний активізм). Найбільша така акція в історії країн СхП – Кліматичний марш 2019 року у м. Києві⁴⁷, що вперше висунув до влади вимогу Нового Зеленого курсу та об'єднав навколо цієї вимоги організації, які працюють не тільки у сфері захисту довкілля, але й захисників тварин, поводження з відходами, прав ЛГБТ, правозахисні організації, місцеві екологічні організації з 21 міста України, лідерів думок, політиків, державних службовців, 10 ГО – співорганізаторів та близько 40 партнерів з ГО. Наслідком акції та проведеної перед тим адвокаційної роботи коаліції стала розроблена

Концепція «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року (т. зв. Український Зелений Курс) яка, проте, зі зміною політичного курсу та керівництва міністерства, залишається у стані концептуального проекту. Цінно, що згадана Концепція на вимогу ГО закріпила можливість державної фінансової підтримки ініціативи переходу міст на 100% ВДЕ, як і Угоди мерів⁴⁸. Проте в цілому Концепція встановлює ціль 70% скорочення викидів до 2050 року та 100% до 2070 року, що не влаштує громадськість⁴⁹ та не відповідає цілям ЄЗК.

У Грузії також відбувся чисельний марш, який об'єднав більше 1000 громадян, які вимагали курсу держави на 100% ВДЕ. У всіх країнах СхП, крім Білорусі, протягом 2019-2020 років відбуваються організовані молоддю «страйки за клімат», які привертають увагу до кліматичної кризи та вимагають від політиків її негайного вирішення.

Зростання ролі місцевої кліматичної політики у досягненні цілей ЄЗК є помітним⁵⁰.

Більше 100 міст світу приєдналось до ініціативи «Кліматично нейтральні міста до 2050 року»⁵¹. Заяви міст про перехід на 100% ВДЕ до 2050 року в Україні та Грузії позитивно вплинули на участь громадськості у формуванні кліматичних цілей та розвиток національних політик України і Грузії по 100% ВДЕ та підготували публічний дискурс до сприйняття цілей ЄЗК⁵².

Україна – єдина країна СхП, у якій ГО розпочали громадську кампанію «Україні потрібен Зелений курс».

* Рух, який формується з ГО, безпосередніми цілями яких не є вплив на формування кліматичної політики.

Дослідницько-експертна форма роботи

проявляється у розробці альтернативних стратегій чи інших програмних документів, підготовці незалежних досліджень, нормотворчій роботі, дослідженнях умов формування та реалізації кліматичної політики.

Прикладом розробки альтернативних документів від громадськості може бути процес перегляду НВВ в Україні. Протягом 2019 року в рамках перегляду НВВ громадськість в Україні розробляла Дорожню карту кліматичних цілей в Україні до 2030 року⁵³. Це позиції для сектору виробництва та використання енергії, будівель, транспорту, управління відходами, сільського та лісового господарства, а також землекористування, які досяжні для України, та призведуть до зниження викидів парникових газів у кожному з них. Їх метою є формулювання амбітних кліматичних цілей від громадськості та врахування їх при розробці Національного плану з енергетики та клімату. Документ готувався у рамках реалізації проєкту, що фінансує Федеральне міністерство екології, охорони природи та ядерної безпеки Німеччини у межах проєкту Міжнародної Кліматичної Ініціативи через громадську організацію «Союз охорони довкілля і природи Німеччини», а також DRA та Brot für die Welt. Дорожню карту підтримують національні організації, коаліція, мережі, асоціація, 1 міжнародна організація та 2 професійні спільноти, що свідчить про широку суспільну підтримку амбітних кліматичних цілей. Дорожня карта кліматичних цілей від ГО – це єдиний такого типу документ у країнах СхП.

Незалежні об'єктивні наукові дослідження є доброю основою для спільної та тривалої адвокаційної роботи ГО і системного мережування організацій для досягнення цілей ЄЗК на національних рівнях. Підготовка незалежних досліджень є широкою практикою в окремих країнах регіону. У 2020 році окремі громадські організації підготували перші національні аналітичні дослідження можливостей ЄЗК для окремих країн – зокрема, в Україні уже завершено кілька таких досліджень⁵⁴, у Білорусі ведеться робота над їх підготовкою. Грузія, Молдова, Азербайджан та

Вірменія поки не так активно працюють у темі ЄЗК. В Азербайджані розвивається перш за все, сфера енергоефективності та транспорту.⁵⁵ Національний Форум НУО Азербайджану дуже часто виконує соціальні замовлення уряду по просуванню тих або інших політичних або законодавчих ініціатив. На цьому майданчику проводяться обговорення й узгодження таких політичних документів як Програми економічного розвитку, Дорожні карти і соціальні законодавчі ініціативи. Оскільки Європейський зелений курс не входить в пріоритетні питання уряду, цю політику та ініціативи також не обговорювали на Форумі протягом останніх років. У Грузії національні наукові дослідження у межах дослідних інститутів практично припинені з 2006 року, і питання ЄЗК гальмується відсутністю наукової основи. Також підготовлено сценарії (моделювання) переходу Житомира (Україна)⁵⁶ та Кутаїсі (Грузія)⁵⁷ на 100% ВДЕ в енергобалансі до 2050 року, «Стимулювання розподіленої генерації в 4-ому Енергетичному Пакеті ЄС. Як нове енергетичне законодавство ЄС створює кращі умови та нові ринки розподіленої генерації, та які з його підходів може використати Україна».⁵⁸

Експертно-нормотворча робота є поширеною і полягає у розробці проєктів нормативно-правових актів чи участь у робочих групах по написанню таких проєктів, коментарі, пропозиції до проєктів законодавства.

Надзвичайно поширеною формою роботи є **інформаційно-просвітницька діяльність** ГО – як загальна (про проблему та причини зміни клімату, її наслідки), так і спеціальна (інформування про хід та результати міжнародних переговорів, робота з медіа, різноманітні тренінги та освітні програми). Так, ГО, як правило, беруть активну участь в міжнародних кліматичних переговорах та якісно і своєчасно інформують про них.

Демонстрація лідерства – це особлива форма роботи, яка притаманна саме ГО, що працюють у сфері зміни клімату, і в яку ми умовно об'єднали такі види діяльності:

- ✓ Розкриття лідерського потенціалу громад, місцевих ініціатив та місцевої влади і технічна допомога у досягненні ними цілей кліматичної політики (майстерні клімату, тренінги енергоменеджерів лікарень та ОТГ, програми кліматичного лідерства, форум кліматичних амбіцій міст).

- ✓ Впровадження реальних прикладів можливих змін/практичних рішень (демонстраційні проекти та інновації у сферах ВДЕ, енерго-кооперативи, револьверні фонди, сонячні станції на дахах громадських будівель, стартапи тощо).

Таким чином, у регіоні працює багато громадських організацій, що демонструють різноманіття форм діяльності, спрямованих на вирішення кліматичних проблем.

2.2. Участь громадських організацій в основних процесах, пов'язаних із кліматичною політикою

Питання зміни клімату є об'єктом не лише кліматичних політик (скороченням викидів чи адаптації до наслідків зміни клімату), але й інших процесів: національні плани з енергетики та клімату, розвиток ВДЕ, стратегії низьковуглецевого розвитку, енергетичні стратегії, зусилля на рівні міст. В цілому, громадські організації демонструють різну активність у залученні до цих процесів у країнах СхП.

Від зміни клімату страждають найбільш вразливі верстви суспільства, тому ГО, які представляють суспільні інтереси, мають бути включеними до **процесу розробки НВВ**, моніторити процес та коментувати проєкт внеску на всіх стадіях розробки. ГО країн СхП мали б брати активну участь у підготовці оновлених Національно визначених внесків країн СхП.

Водночас, можливості залучення до офіційного процесу розробки та обговорення НВВ у країн СхП є різними. В Україні ГО включені до робочої групи Міненерго* з розробки НВВ та мають можливість критикувати його за «ігнорування кліматичної кризи, не беручи її до уваги при формуванні політики країни та не протидіючи їй»⁵⁹. Із трьох розроблених в Україні сценаріїв жоден не відповідає меті кліматичної нейтральності до 2050 року. Компромісним ГО вважають так званий комбінований сценарій⁶⁰, який передбачає скорочення викидів на 72% у порівнянні з 1990 роком у 2030 році та 86% скорочення викидів у 2050 році, що недостатньо для цілей ЄЗК, але із наявних пропозицій є прийнятним

проміжним варіантом. Відкритим був процес розробки НВВ у Грузії. ГО після громадського обговорення надали пакет рекомендацій щодо підвищення амбітності НВВ.

На жаль, не у всіх країнах СхП ГО можуть вільно долучатись до роботи над НВВ. У Вірменії ГО змушені були організувати альтернативний захід із запрошенням на нього національного координатора та представників профільного і суміжних міністерств після того, як жодну національну організацію не запросили до участі у робочій групі та громадському обговоренні. Текст НВВ не був оприлюднений для громадського обговорення і ГО отримували його неофіційним шляхом, щоб все-таки висловити зауваження. У Білорусі залучення ГО до громадських обговорень є формальним та щодо НВВ останні три роки не проводилось. Існує також Міжвідомча група з проблем зміни клімату при профільному Міністерстві, яка працює переважно у формі взаємного інформування. До неї входять кілька представників і представниць від громадськості. У Молдові було організовано консультативний воркшоп по обговоренню НВВ, але громадськість не була включена до процесу розробки. В Азербайджані наявний Національний Форум ГО та Громадська рада при Міністерстві екології та природних ресурсів протягом останніх трьох років таких питань не розглядали. Загальний інтерес до теми довкілля та змін клімату у суспільстві є низьким, а у роботі ГО, долучених до загаданих платформ співпраці, не є пріоритетним.

* Коли створювалася Робоча група по розробці НВВ в Україні, функції Міндовкілля було передано Міненерго.

Національні плани з енергетики та клімату в Грузії, Україні та Молдові ще в процесі підготовки. В Україні проєкт плану на фінальному погодженні у Міненерго, ГО очікують на оприлюднення проєкту та громадське обговорення. У Грузії та Молдові робота над змістом проєкту документу ще триває.

В усіх країнах СхП або триває розробка **стратегій низьковуглецевого розвитку до 2050 року**, або вона уже завершена.

Стратегія низьковуглецевого розвитку в Україні та план заходів з реалізації першого етапу «Реформування енергетичного сектору (до 2020 року)», подані у 2018, викликали критику громадськості через низькі цілі щодо скорочення викидів на 20% від рівня 2010 року та 25% ВДЕ до 2050 р. і продовження пріоритетного використання викопного палива⁶¹. В Україні навіть запропоновано створити Фонд декарбонізації, на що громадськість уже відреагувала коментарями.⁶² Якщо стратегії та політика низьковуглецевого

розвитку в Україні не будуть переглянуті та профінансовані в пакеті економічних стимулів «зеленого» відновлення після COVID-19, викиди можуть відновитись і навіть перевищити прогнозовані рівні до 2030 року, незважаючи на нижчі темпи економічного зростання⁶³. Схожа ситуація зі стратегіями і в інших країнах СхП. ГО або критикують їх за неамбітність, або мають сумніви, що ці стратегії будуть ефективно реалізовані.

Стратегії та інші документи кліматичної політики переважно розробляються міжнародними програмами розвитку та експертами, залученими у процес надання технічної допомоги країнам СхП. Це стимулює підготовку потрібних документів кліматичної політики, та часто не розвиває відчуття причетності до створення та відповідальності за реалізацію цих документів у місцевих стейкхолдерів.

Позиція Української Кліматичної мережі щодо створення Фонду декарбонізації від 9 листопада 2020 року (приклад):

«Для скорочення викидів CO₂ Міненергетики має припинити підтримку розвитку вугільної енергетики та субсидування цієї галузі.

Важливим є виконання Національного плану скорочення викидів від великих спалювальних установок.

Щоб Фонд декарбонізації досягав своїх цілей, треба розробити Стратегію декарбонізації.

Кошти Фонду декарбонізації не повинні повертатись підприємствам-забруднювачам, адже в такому випадку відбудеться порушення принципу «забруднювач платить».

Процедури використання коштів мають бути прозорими та зрозумілими.

Розмір податку на викиди CO₂ потрібно збільшити, бо зараз він надто малий для фінансування масштабних проєктів. Його збільшення стимулюватиме підприємства скорочувати викиди парникових газів та використовувати відновлювальні джерела енергії»⁶⁴.

Хоча НВВ на глобальному рівні розраховується пропорційно до частки викидів держави, усі міста також відповідальні за скорочення викидів і мають розробляти місцеві кліматичні цілі як по скороченню викидів, так і по

адаптації до зміни клімату. У 2018-2020 році робота громадськості над формуванням місцевої кліматичної політики активно продовжувалась. Як правило, ГО працюють у містах над впровадженням та популяризацією

енергоефективності та адаптацією до змін клімату.

Міста країн СхП, незважаючи на прийняті на національних рівнях документи кліматичної політики, як правило, не розробляють власних детальних кліматичних цілей по скороченню викидів та адаптації до зміни клімату і не включають клімат до стратегічних пріоритетів у місцевих програмах розвитку. Існуючі цілі базуються або на ПДСР (до 2015 р) та ПДСР-К, розроблених в рамках Угоди мерів щодо клімату та енергії (якщо міста офіційно приєдналися до Угоди мерів щодо клімату та енергії) і нечисленних міських та місцевих програмах адаптації до зміни клімату.

В останні роки до пріоритетів додалось також впровадження проєктів з ВДЕ. 2017-2020 роки об'єднали та посилили спільну роботу ГО у сфері переходу на 100% ВДЕ в Україні, Грузії та Білорусі. Дослідження «Перехід України на відновлювану енергетику до 2050 року», виконане у співпраці з організаціями громадянського суспільства, органами державної влади, профільними асоціаціями та незалежними експертами⁶⁵ надало економічне та технічне обґрунтування можливості переходу країни на 100% ВДЕ у 2017 році. Схоже дослідження підготували і громадські організації Білорусі у 2018 році⁶⁶. У Молдові, Вірменії, Грузії та Азербайджані спеціальних досліджень по переходу країн на 100% ВДЕ до 2050 року поки не здійснювалось.

Офіційні заяви – зобов'язання окремих міст регіону (7 в Україні та 1 міста у Грузії) про перехід на ВДЕ в енергобалансі до 2050 року, досягнуті у співпраці з ГО, стимулювали громадську участь в енергетичному переході.

У Грузії на Міжнародний День дій за клімат у 2018 році більше 1000 жителів Кутаїсі вимагали від мерії оголосити про перехід на 100% ВДЕ і мерія це зробила. У Полтаві (Україна) сесія міської ради під тиском громадськості 32 голосами депутатів міської ради у 2019 році схвалила підписання та виконання Меморандуму про перехід міста на 100% енергії з ВДЕ до 2050 року. Це свідчить про те, що громади розуміють важливість переходу на чисту енергію та хочуть від влади уваги до кліматичної політики.

Проте в Україні станом на листопад 2020 року не досягнуто цілей Національного плану дій з відновлюваної енергетики до 2020 року⁶⁷ щодо 11% загальної частки ВДЕ, не оновлено цілі Енергетичної стратегії України до 2035 року та створено конфліктну ситуацію із регресним зменшенням виплат по «зеленому» тарифу, яка загрожує державі фінансовими та репутаційними втратами, а розвиткові ВДЕ відсутністю інвестицій у сферу. Коаліція ГО за два роки підготувала 10 позиційних документів, збирила та передала 14 000 підписів про перехід України на 100% ВДЕ до 2050 року, виборолла зелений тариф для малої генерації та проводить численні вебінари з підвищення обізнаності у ВДЕ. Розроблено перші технічні обґрунтування – сценарії переходу Житомира⁶⁸ (Україна) та Кутаїсі (Грузія) на 100% енергії з ВДЕ.

У країнах СхП зараз також відбувається процес розробки та внесення змін до **енергетичних стратегій**, які ГО часто критикують за недостатньо високі цілі по переходу на ВДЕ. Не у всіх країнах СхП ГО активно займаються розвитком цілей по ВДЕ.

Одним із ключових питань ЄЗК також залишається соціально та економічно **«справедливий перехід»** від вугілля до ВДЕ та трансформація шахтарських регіонів. Зараз реалізується в Україні в основному силами трьох ГО⁶⁹. Це, наразі, не є актуальним для Вірменії, Білорусі⁷⁰, Молдови⁷¹, де видобування вугілля не здійснюється, та мало актуально для Грузії (2 шахти). В Україні у травні 2020 року утворено Координаційний центр з питань трансформації вугільних регіонів України, до якого за потребою можуть залучатись ГО, розроблено Концепцію реформування вугільної галузі⁷².

2.3. Особливості організаційного розвитку кліматичних громадських організацій та перешкоди у їх діяльності

Громадські об'єднання в країнах СхП демонструють високу здатність до мережування та об'єднання зусиль у сфері зміни клімату, проте їх діяльність залишається залежною від іноземного фінансування. Діяльність таких організацій часто здійснюється в умовах обмеженого політичного простору та наштовхується на низку перешкод, пов'язаних із особливостями формування національних кліматичних політик.

Розвиток спроможності ГО – це нарощування їх потенціалу через процес розвитку здібностей, набуття та вдосконалення навичок, розуміння процесів та пошуку ресурсів, необхідних організаціям та громадам, щоб вижити, адаптуватися та процвітати у світі, що швидко змінюється. Сьогодні важливим компонентом розвитку спроможності є трансформація, яка генерується і підтримується з часом самостійно⁷³. Метою розвитку спроможності ГО та громад у країнах СхП є поступове досягнення цілей сталого розвитку. ЄЗК також використовує цей підхід у Європейському кліматичному пакті.

У регіоні СхП **нарощування потенціалу місцевих ГО** є метою багатьох програм як міжнародних агенцій з розвитку, так і міжнародних ГО та «зелених» фондів. Розвиток спроможності включає підтримку у впровадженні інновацій та технічну допомогу у розробці і впровадженні кліматичної політики, стратегічного планування, адаптивного менеджменту, моніторингу досягнення цілей та аналізу досягнутих соціальних змін, розвиток кліматичного лідерства ГО та громад, практики співпраці і вміння залучати прихильників та прихильниць. Розвиток спроможності ГО здійснюється через також тренінги неформальної освіти та розвиток «зелених» інформаційних ресурсів (наприклад,

«Програма кліматичного лідерства «Активуй енергію» (Україна), Кліматична шкатулка⁷⁴ (Молдова), Green Camps (Грузія), «Зелений Портал» (Білорусь).

Місія та цінності дуже важливі для кліматичних та більшості природоохоронних ГО. Тому вони не приймають коштів від забруднювачів довкілля. Місцеві експерти, залучені до дослідження, відзначають, що ГО в їх країнах повністю **залежні від грантового фінансування** (Грузія, Білорусь, Молдова, Вірменія, Україна) та подекуди зіштовхуються з відсутністю суспільного запиту на свою діяльність (Вірменія). Тільки в Азербайджані з усіх країн СхП держава підтримує ГО ресурсно та забороняє фінансування ГО шляхом отримання закордонних грантів. Проте це призводить до того, що часто громадські організації Азербайджану виконують замовлення уряду держави в окремих стратегічних сферах. Така ситуація не робить роботу ГО незалежною. У більшості випадків уряди намагаються чітко врегулювати роботу ГО, що в окремих випадках, як до прикладу, у Білорусі, ускладнює їх роботу і позбавляє можливостей⁷⁵.

Як свідчить аналіз звітів та публікацій ГО, основні фінансові ресурси на свою діяльність ГО країн СхП отримують у вигляді грантів від міжнародних організацій та фондів. Серед

донорів є німецькі політичні фонди – Heinrich-Böll-Stiftung, Friedrich-Ebert-Stiftung, Konrad-Adenauer-Stiftung, а також Robert Bosch Stiftung, Brot für die Welt, Bankwatch, DRA, Шведської агенції з розвитку SIDA та її численних національних партнерів, MitOst, Global Giving, US Embassy, USAID, McArthur Foundation, міжнародні фонди – «Відродження» (фонд Дж. Сороса), Global Green Grants, Посольств США, Великобританії, Норвегії, Нідерландів, Канади, Форуму країн Східного партнерства (ЄС) тощо. Недостатньо поширений у практиці ГО країн СхП так званий «малий» фандрейзинг за рахунок індивідуальної підтримки від громадян – прихильників та немає приватних фондів і сімейних фундацій, які могли б фінансувати незалежну діяльність ГО у сфері клімату та ЄЗК, як у США та ЄС.

Особливістю кліматичних ГО у регіоні СхП є активне мережування, зв'язки та співпраця між організаціями громадянського суспільства. Важливе значення для спільної діяльності ГО має регулярна комунікація. Її значною мірою організують та підтримують мережі чи координуючі організації.

ГО, які працюють над формуванням та реалізацією кліматичної політики, знають одні про одних у межах країни та підтримують

зв'язки. Між країнами СхП є координаційна та комунікаційна підтримка регіональної мережі кліматичних дій⁷⁶, до якої входять 31 організація та дві мережі з усіх країн СхП. Підтримка розвитку кліматичного лідерства та організації громадських акцій надається міжнародними організаціями. Експертно-дослідницькі організації у кожній країні координуються групами з національних платформ Форуму країн СхП. Молодіжні кліматичні групи у кожній з країн СхП координуються централізовано міжнародним центром глобального молодіжного кліматичного руху.

Кліматична мережа створена тільки в одній країні з 6 країн СхП, так само як і коаліція організацій щодо переходу на 100% ВДЕ – Україні. У Грузії та Азербайджані координуючу роль виконує одна з провідних національних організацій, у Вірменії та Молдові організації не мають координації, у Білорусі серед цілей національної мережі, яке, до речі, крім членства ГО передбачає і індивідуальне членство експертів, є зелена економіка, у той час, як у інших згаданих організацій цілями є кліматична політика, адаптація до зміни клімату та міста, стала енергетика, перехід на 100% енергії з ВДЕ до 2050 року.

Схема 2. Типи партнерств ОГС у сфері зміни клімату

Серед **проаналізованих партнерств ГО**, які складаються між ГО у формуванні та реалізації кліматичної політики, можна виділити п'ять типів (Схема 2).

Серед найбільш **вагомих перешкод**, з якими зіштовхуються ГО, працюючи над впливом на кліматичну політику, є:

- ✓ Зміни у політичній системі країн та політичних режимах, що впливають на обсяг та межі прав та діяльності ГО.
- ✓ Відсутність підтримки державою діяльності ГО та постійний пошук зовнішніх фінансових ресурсів.
- ✓ Значні інвестиції держав та фінансових інституцій у викопне паливо, неефективна система моніторингу та відсутність відповідальності за порушення законодавства для великого бізнесу.
- ✓ Не узгодженість нормативно-правової роботи між парламентами та профільними міністерствами, що часто має результатом недостатньо кліматично амбітні цілі у нормативно-правових актах.

- ✓ Недостатня комунікація органів влади з ГО та недотримання процедур участі громадськості у прийнятті кліматично значимих рішень.
- ✓ Намагання влади одночасно зберегти статус кво викопного палива і скорочувати викиди.
- ✓ Відсутність окремих елементів у механізмі реалізації кліматичної політики та ЄЗК, що робить його реалізацію неможливою або неефективною.

Наостанок, політичний та правовий простір у деяких країнах СхП накладає серйозні обмеження на діяльність громадських об'єднань, зокрема через обмеження на отримання закордонного фінансування, політичні, кримінальні та інші переслідування. Так, системні обмеження на отримання фінансової грантової допомоги існують в Білорусі та Азербайджані. В інших країнах постійно лунають заклики до посилення «контролю» за таким фінансуванням та діяльністю ГО.

3

Розділ III.

**Бачення майбутнього
розвитку кліматичної
політики країн
Східного партнерства,
ролі та місця в цьому
процесі громадських
організацій**

3.1. Вплив ЄЗК на просування кліматичних питань в рамках СхП

Досягнення кліматичних цілей ЄС вбачає у своїй глобальній ролі щодо впровадження амбітних екологічної, кліматичної та енергетичної політик у всьому світі. Для цього він використовуватиме механізми дипломатії ЄЗК, торгової політики, підтримки розвитку, економічні та фінансові коригуючі механізми.

Як зазначено в ЄЗК, Європейський Союз реалізовуватиме необхідні заходи, зокрема і на двосторонніх майданчиках, зробіть акцент на підтримці своїх безпосередніх сусідів.

Якщо розглядати Східне партнерство як інструмент зовнішньої політики ЄС, то механізм впливу ЄЗК можна продемонструвати наступним чином: Європейський зелений курс, що передбачає глобальне лідерство ЄС як ціль і «дипломатію Зеленого курсу» як інструмент її досягнення, впливатиме на зовнішню політику ЄС, інструментом якої є Східне партнерство. Це, у підсумку, визначатиме вплив ЄЗК на майбутні пріоритети Східного партнерства (Схема 3).

Зміна клімату вже стала наскрізним питанням майбутніх пріоритетів Східного партнерства на період після 2020 року. Екологічна та кліматична стійкість – серед п'яти запропонованих нових пріоритетів Східного партнерства. Це однозначно впливатиме на майбутні практичні інструменти співпраці у рамках СхП і, відповідно, на кліматичну політику цих країн у напрямку підвищення її амбітності та актуальності у національних порядках денних. Така інтеграція кліматичних питань у майбутню політику Східного партнерства є наслідком довгострокових політичних пріоритетів ЄС, зокрема зафіксованих у Європейському зеленому курсі.

Схема 3. Механізм впливу ЄЗК на пріоритети Східного партнерства.

3.2. Вплив ЄЗК на просування кліматичних питань на національному рівні

Інтеграція кліматичних питань у пріоритети Східного партнерства впливатиме на майбутні практичні інструменти співпраці у рамках СхП і, відповідно, на кліматичну політику цих країн у напрямку підвищення її амбітності та актуальності у національних порядках денних.

Потенційний вплив на країни СхП можливий у зв'язку з впровадженням дипломатичних, торговельних і фінансових інструментів з боку ЄС, які міститимуть як підтримуючі та заохочувальні заходи, так і заходи додаткових фінансових впливів. Серед можливих інструментів загалом ЄС розглядає такі:

- ✓ встановлення інноваційних форм співпраці. Наприклад, шляхом запровадження індивідуальних географічних стратегій, що враховуватимуть місцеві контексти та потреби; зелених програм; зміцнення партнерських відносин з конкретних питань клімату, енергетики та довкілля; укладання «зелених союзів»;
- ✓ включення зобов'язання щодо дотримання та виконання Паризької угоди до майбутніх всебічних торговельних угод ЄС; вплив на формування міжнародних стандартів, які застосовуються в глобальних ланцюгах створення вартості, що впливатиме на подальшу торгівлю товарами та послугами; обмеження доступу на ринок ЄС товарів та послуг, які не враховують чи не відповідають кліматичним та екологічним стандартам ЄС;
- ✓ розвиток міжнародних ринків вуглецю з метою створення економічних стимулів для кліматичних дій;
- ✓ вирівнювання кліматичних амбіцій шляхом впровадження механізму коригування імпорту вуглецю, який зменшуватиме витік вуглецю та більш точно відобразить вміст вуглецю у ціні імпортованих товарів.

Слід окремо зазначити, що неабиякий вплив на національну політику у сфері зміни клімату країн СхП має міжнародна технічна допомога, зокрема ЄС. Деякі країни СхП вважають таку допомогу умовою амбітності своїх кліматичних цілей.

В останні роки практично в усіх країнах СхП кліматична політика значною мірою формується завдяки підтримці проєктів технічної допомоги ЄС. Ми передбачаємо, що незабаром уся технічна допомога ЄС буде інтегрувати цілі ЄЗК (у тому числі кліматичні). Це дозволяє зробити висновок, що **міжнародна технічна допомога ЄС стане важливим інструментом практичного впливу ЄЗК на національну кліматичну політику країн СхП.**

Боротьба із пандемією COVID-19 може значно знизити вплив ЄЗК на національну політику в цілому, оскільки країни СхП наразі не демонструють розуміння та практичних намірів враховувати екологічні чи кліматичні міркування у своїй реакції на соціально-економічні наслідки пандемії та планах відновлення економіки (незважаючи на загальні політичні заяви щодо підтримки принципів «зеленого відновлення» окремих країн).

У підсумку, **кліматична політика країн СхП в наступні роки буде знаходитись під системним впливом з боку ЄС у напрямку посилення її амбітності.** Слід також очікувати подальшої інтеграції кліматичних питань в інші пов'язані національні політики, у першу чергу енергетичні.

3.3. Вплив ЄЗК на роботу громадських організацій країн Східного партнерства

У цілому, підвищення пріоритетності кліматичних питань внаслідок реалізації ЄЗК створить **нові сприятливі умови для кліматичних ГО**: ці питання отримають додаткові політичні драйвери на національному рівні, слід очікувати збільшення фінансування у цій сфері, у тому числі для діяльності таких ГО.

Щоб скористатись новими можливостями, кліматичним ГО варто посилювати свою спроможність, зокрема співпрацювати між собою, залучати суспільну підтримку та місцеве фінансування, посилювати науково-дослідну складову своєї роботи, стратегічне планування.

Підвищення пріоритетності кліматичних питань впливатиме і на основні перешкоди, з якими зіштовхуються кліматичні ГО у своїй роботі. Такий вплив може бути як позитивний, так і негативний, і потребує додаткового аналізу та врахування у роботі ГО.

Зокрема, **надмірно «агресивні» дії ЄС (наприклад, через застосування механізму карбонового коригування імпорту) можуть лише погіршити простір роботи кліматичних ГО**, особливо у країнах, де такий простір вже обмежений з політичних причин загалом. Примус до дій з боку ЄС може мати наслідком активну негативну реакцію урядів, сіяти розкол у суспільстві та між ГО на ґрунті кліматичних питань. «Маленькі, але горді» країни вже давно ставлять питання справедливості у центр своє позиції з питань скорочення викидів парникових газів (про це свідчать і НВВ окремих країн, де підхід «диференційованої» відповідальності за зміну клімату є центральним).

Досягнення цілей ЄЗК передбачає використання й інструментів екологічної політики у цілому: державного регулювання використання природних ресурсів, екологічної просвіти, механізмів оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки, моніторингу та природоохоронного контролю, фінансових та економічних інструментів, екологічного обліку та екологічного електронного урядування, екологічної сертифікації, маркування, екологічного управління та екоаудиту. Це означатиме **нові умови функціонування усіх інших екологічних громадських організацій в країнах СхП, не лише кліматичних**.

Оскільки зміна клімату є наскрізною темою ЄЗК, то це питання набуває наскрізного характеру і для неурядового сектору: зміна клімату буде з'являтися на порядку денному роботи ГО у всіх основних сферах їх діяльності. Це створює як нові виклики для не-екологічних ГО, так і умови для нових форм співпраці між різними за предметною сферою діяльності ГО: кліматичних, екологічних, енергетичних, економічних, інфраструктурних тощо.

У свою чергу, **залучення інших секторальних (не екологічних чи кліматичних) ГО до процесів, пов'язаних із зміною клімату, може створити додаткові виклики** для роботи кліматичних ГО за умови, що такі секторальні ГО не демонструватимуть належного рівня кліматичної обізнаності та екологічної свідомості.

Європейський кліматичний пакт визначає важливість **інклюзивного процесу** ЄЗК. Кожен зможе долучитись до процесу спільнотворення кліматичних змін через розроблені ЄС форми

залучення⁷⁷. Успішними будуть ті громадські організації, які будуть здатні залучити широкі кола звичайних людей, у тому числі через масове членство. Об'єднання природоохоронних організацій в інтерсекторальний рух по досягненню цілей ЄЗК зробить ГО сильнішими. Вони зможуть краще комунікувати, координувати спільну роботу, моніторити та впливати на прийняття політичних рішень у всіх дев'яти ключових сферах ЄЗК.

Можна прогнозувати посилення співпраці місцевої влади та ГО на рівні міст у досягненні цілей ЄЗК, особливо в країнах, де активно підтримується децентралізація.

3.4. Передумови ефективної кліматичної політики країн СхП під впливом ЄЗК

ЄЗК сприятиме підвищенню амбітності кліматичної політики та пріоритетності питань зміни клімату, проте сам по собі не може забезпечити ефективності національних зусиль у напрямку боротьби зі зміною клімату та адаптації до її наслідків у країнах СхП. Майбутнє кліматичної політики країн СхП залежить від того, чи буде забезпечено дотримання кількох, на нашу думку, наскрізних передумов її формування та реалізації.

По-перше, **національні кліматичні політики мають формуватись та впроваджуватись як процес**, а не як набір документів. Схильність у країнах СхП до державного планування у цій сфері за принципом «прийняв і забув» заважає узгодженості й ефективності реалізації кліматичної політики, навіть там, де вона є.

По-друге, кліматична політика буде ефективною виключно за умови **залучення місцевого рівня, підвищення ролі міст**. Міста можуть бути не лише драйверами, але й гальмом кліматичної політики, що в умовах високої урбанізації є вагомим фактором ефективності кліматичних зусиль.

По-третє, успішність кліматичної політики на пряму залежатиме від **залучення усього населення та зацікавлених сторін** до всіх етапів циклу кліматичної політики. Зокрема, слід звернути увагу на необхідність підвищення **суспільної підтримки** кліматичних питань. Це також вимагатиме співпраці на рівні громадянського суспільства, яке часто представляє конкуруючі інтереси (зокрема, економічні, соціальні та енергетичні). Окрім того, підвищення суспільного попиту на питання зміни клімату прямо пов'язане із необхідністю розбудови широкого індивідуального членства у громадських організаціях (рухах).

І наостанок, **реалізація проєктів технічної допомоги має відбуватись виключно із забезпеченням місцевої підтримки** (ownership). Це має безпосереднє відношення і до питання кліматичної політики як процесу: окремі документи національної кліматичної політики (наприклад, НВВ) повинні розроблятись і впроваджуватись в рамках процесу і в умовах безпосереднього та ефективного залучення місцевих зацікавлених сторін, особливо урядів, бізнесу та громадськості. Практика «парашутування» експертів та досліджень не може забезпечити такої місцевої підтримки.

Додаток І. Джерела, які були використані для картування громадських організацій у сфері кліматичної політики

1. CAN EECNA Narrative Report 2019. <https://infoclimate.org/eng/annual-narrative-report-2019/>
2. CAN EECNA Narrative Report 2017-2018.
3. 350.org Eastern Europe, Caucasus and Central Asia Report 2017-2020 <https://infoclimate.org/eng/annual-narrative-report-on-activities-of-can-eecca-network-in-2017-18/>
4. Дані внутрішніх звітів по грантових проєктах 350.org та Global Green Grants за 2017-2020 роки.
5. Східна Європа та Центральна Азія. Регіональний огляд Amnesty International 2019. Простір для прав людини збільшується завдяки активістам і активісткам. <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR0113552020UKRAINIAN.PDF>
6. Учасники сети CLEEN (Армения, Грузия, Молдова и Украина). <http://cleenet.org/index.php/ru/pro-proekt/uchastniki>
7. Годовые отчеты Товарищества «Зеленая Сеть» (Беларусь), 2018 и 2017. <https://ar.greenbelarus.info>
8. Общественные экологические организации Беларуси: что поменялось за 10 лет? Багна, 2020. <https://bahna.land/ru/bagna/obshchestvennye-ekologicheskie-organizatsii-belarusi-cto-pomenyalos-za-10-let>
9. Исследование «Практика участия общественности в процессе принятия экологически значимых решений». Экодом (Беларусь). <https://ecohome-ngo.by/research-2020/>
10. Звернення та звіти Української Кліматичної Мережі (УКМ). https://ucn.org.ua/?page_id=5780
11. Коаліція «Енергетичний Перехід» (Україна). Анонси та прес-релізи <https://energytransition.in.ua/anonsy-ta-pres-relizy/>
12. Річні звіти ГО «Екоclub» (Україна) за 2017-2019 роки : <https://ecoclubrivne.org/zvit-ekoklubu-2018/>
13. Річні звіти ГО «Еколтава» (Україна) за 2017-2019 роки: <https://www.ekoltava.org/2017/12/31/richnyj-zvit-ekoltavy-za-2017-rik/>; <https://www.ekoltava.org/wp-content/uploads/2020/03/Richnyj-zvit-2018.pdf> <https://www.ekoltava.org/2020/01/27/zvit-pro-diyalnist-ekoltavy-za-2019-rik>

14. Річний звіт ГО «Екодія»(Україна) <https://ecoaction.org.ua/2019.html>
15. Публікації ГО ПЛАТО. <https://plato.lviv.ua/publikaciyi/>
16. Українська Молодіжна Кліматична Асоціація (УМКА), Україна <https://www.facebook.com/umkaukraine/>
17. Партія «Екологічна Альтернатива» (Україна) <https://alternative.com.ua/category/propositions/>
18. Порядок денний екологічної безпеки на парламентських виборах 2019 року. <https://ecology2019.org.ua>
19. ЕКО-чеклист кандидатів та кандидаток на місцевих виборах (Україна) <https://ecochecklist.org.ua>
20. Greens Movement of Georgia. Regarding the «Final Document of Updated Nationally Defined Contribution (NDC) of Georgia». <https://www.greens.ge/en/articles/23>.
21. Gamarjoba Georgia. <https://www.facebook.com/Gamarjoba2014Georgia/>
22. Research-Intellectual Club «Dialogue of Generations» <https://en.ricdog.org/about-us>
23. NGO SDCA «Society Development Centre of Akhaltsikhe (Georgia) <https://www.facebook.com/S-D-C-A-Society-Development-Centre-of-Akhaltsikhe-396023350523153/about/>
24. Green Alternative (Georgia) <http://greenalt.org/home/>
25. Sustainable Development Centre REMISSIA (Georgia) <http://remissia.ge/uploads/other/0/876.pdf>
26. REC Caucasus. Projects. <https://rec-caucasus.org/projects/>
27. «KHAZER» Ecological and Cultural NGO (Армения). <https://khazer.org/completed-projects/>
28. Ecolur. New informational policy in ecology (Армения) <https://www.ecolur.org/en/news/climate-change/>
29. ECOTEAM. Energy and Environmental Consulting (Армения). <http://users.freenet.am/~ecoteam/>
30. Armenia Women in Climate and Energy. <https://ebrdgeff.com/armenia/armenian-women-in-climate-and-energy/>
31. Международное общественное объединение «Экопартнерство» (Беларусь) <http://ecopartnerstvo.by/ru/publications/climate>
32. Международное общественное объединение «Экопроект»(Беларусь) <https://ekopraekt.by>

33. Фонд «Интеракция» (Беларусь). <http://eu-belarus.net/ru/about>
34. Ассоциация «Образование для устойчивого развития» (Беларусь) <http://www.esd-by.org/en> и проект «TeRRIFICA» <https://terrifica.eu/ru/pilot-region/минск/>
35. EkoSfera - Sosial Ekoloji Mərkəz Социально - Экологический центр ЭкоСфера (Азербайджан). <https://www.facebook.com/groups/149556695939/>
36. Publications Ecocontact (Moldova). <https://www.ecocontact.md/category/publicatii/>
37. Ecovisio. Youth led grassroots NGO (Moldova). 2019 Annual Activity Report. <https://www.ecovisio.org/about-us/reports>
38. РЦ «Gutta Club» (Молдова) <http://cleenet.org/index.php/ru/303-dni-klimaticheskikh-dejstvij-v-moldove>
39. Fridays for Future Ukraine <https://www.facebook.com/fridaysstrike>
40. Fridays for Future Erevan <https://www.facebook.com/YerevanFFF/>
41. Fridays for Future Azerbaijan <https://twitter.com/fffazerbaijan?lang=en>
42. Fridays for Future Moldova <https://www.facebook.com/fridaysstrike>
43. Fridays for Future Georgia <https://www.facebook.com/Fridays-for-future-Georgia-103909697808330>
44. Extinction Rebellion Moldova - XR Moldova <https://www.facebook.com/XRMoldova/>
45. Extinction Rebellion Ukraine - XR Ukraine <https://www.facebook.com/Extinction-Rebellion-Ukraine-106176301293846/>
46. Майбутнє справедливої трансформації в Україні: сприйняття в шахтарських містечках. <https://www.facebook.com/S-D-C-A-Society-Development-Centre-of-Akhalsikhe-396023350523153/about/>
47. Дорожня карта кліматичних цілей України до 2030 року: бачення громадськості https://ecoaction.org.ua/roadmap_climate_goals.html
48. Eastern Partnership Civil Society Forum. Annual Activities Report 2018. <https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/SC-and-Secretariat-Annual-Report-2018.pdf>; <https://eap-csf.eu/aa2019/>
49. Civil Society Engagement for Ambitious NDC. Opportunities and challenges of civil society involvement in the update and implementation of Nationally Determined Contributions. Nov, 2019. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:efMsLBnsWpcj:https://www.bund.net/fileadmin/user_upload_bund/publikationen/klimawandel/klimawandel_ndcs_policy_paper_englisch.pdf+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=ua&client=safari

50. Online Participation in Climate Policy. A guide to engaging stakeholders digitally. Green Movement of Georgia <https://www.greens.ge/en/publications>
51. Georgia Shapes its Climate Goals to Avert Disasters and Protect its Legacy. https://ndcpartnership.org/sites/default/files/Country_Brief-Georgia-Shapes-Its-Climate-Goals-to-Avert-Disasters-and-Protect-Its_Legacy-October_2020.pdf
52. Учтите : человек - часть природы. Азербайджанский журнал об экономике, финансах и бизнесе. <https://www.wem.az/ru/news/istoriya-uspeha/85.html>
53. Громадська рада. Сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України <https://mepr.gov.ua/timeline/Gromadska-rada.html>
54. Общественный координационный экологический совет при Министерстве природных ресурсов и окружающей среды республики Беларусь. https://minpriroda.gov.by/ru/new_url_128162718-ru/
55. Громадські організації екологічного напрямку у Молдові. Сайт Міністерство сільського господарства, регіонального розвитку та навколишнього середовища <http://www.mediu.gov.md/ro/node/72>
56. EU Roadmap for Engagement with Civil Society in the republic of Moldova 2018-2020. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:JL6NoTfx2Ukj:https://europa.eu/capacity4dev/file/84108/download%3Ftoken%3DnGvN-IUL+&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=ua&client=safari>
57. The Civil Society Landscape in the Republic of Moldova. https://www.renner-institut.at/fileadmin/user_upload/downloads/Politik_Aktuell/Politik_Aktuell_2-2019_Moldova_Civil_Society_Landscape.pdf
58. Civil participation in the decision-making process: Fact finding visit to Armenia 27-29 November 2019, Report, Conference of INGOs of the Council of Europe, June 2020 <https://rm.coe.int/report-visit-of-the-conference-of-ingos-to-armenia-2019/16809ed448>
59. Country laws and analyses <https://csmeter.info/resources/country-laws-and-analyses/>
60. Controversial NGO Law passed in the Republic of Moldova. <https://www.kas.de/en/country-reports/detail/-/content/controversial-ngo-law-passed-in-the-republic-of-moldova>

Посилання

- 1 Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. COM/2019/640 final.
- 2 IRENA (2019), Renewables Readiness Assessment: Azerbaijan, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi.
- 3 Джерело: IEA.
- 4 Джерело: IEA.
- 5 A Clean Planet for all A European strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate neutral economy // Communication from the Commission to the European parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the European Investment Bank (28.11.2018; COM/2018/773 final).
- 6 Amendments adopted by the European Parliament on 8 October 2020 on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulation (EU) 2018/1999 (European Climate Law) (COM(2020)0080 – COM(2020)0563 – C9-0077/2020 – 2020/0036(COD)).
- 7 United Nations Framework Convention on Climate Change. Status of Treaty at 15.11.2020.
- 8 Paris Agreement. Status of Treaty at 15.11.2020.
- 9 Intended Nationally Determined Contribution of the Republic of Armenia under the UN Climate Change Framework Convention. Submission date 23/03/2017.
- 10 Information to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) on the Intended Nationally Determined Contribution (INDC) of the Republic of Azerbaijan. Submission date 09/01/2017.
- 11 Intended Nationally Determined Contributions of the Republic of Belarus. Submission date 21/09/2016.
- 12 Georgia's Intended Nationally Determined Contribution submission to the UNFCCC. Submission date 21/09/2016.
- 13 Republic of Moldova's Intended National Determined Contribution. Submission date 20/06/2017.

- 14 Updated Nationally Determined Contribution of the Republic of Moldova. Submission date 04/03/2020.
- 15 Intended Nationally-Determined Contribution (INDC) of Ukraine to a New Global Climate Agreement. Submission date 19/09/2016.
- 16 Communication of long-term strategies.
- 17 Cu privire la aprobarea Strategiei de dezvoltare cu emisii reduse a Republicii Moldova pînă în anul 2030 și a Planului de acțiuni pentru implementarea acesteia (Guvernul Hotărîre Nr. 1470 din 30.12.2016).
- 18 Second Biennial Update Report of Georgia under the United Nations Framework Convention on Climate Change (2019).
- 19 Low Greenhouse Gas Emission Development Strategies. Results by country // EU4Climate.
- 20 Implementation: Ukraine. Climate. State of compliance // Energy Community.
- 21 LCU submitted draft for Integrated National Energy and Climate Plan (LCU, 28.07.2020).
- 22 Енергетичну стратегію України оновлять відповідно до Інтегрованого плану з боротьби зі зміною клімату та розвитку енергетики до 2030 року // Міністерство енергетики України, 07.10.2020.
- 23 Implementation: Georgia. Climate. State of compliance // Energy Community.
- 24 Implementation: Moldova. Climate. State of compliance // Energy Community.
- 25 Fourth National Communication on Climate Change (Armenia, 2020); Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Armenia: Country profile // EU4Climate.
- 26 Second Biennial Update Report of the Republic of Azerbaijan to UN Framework Convention on Climate Change (2018); Country profile: Azerbaijan // World Bank Group. Climate Change Knowledge Portal; Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Azerbaijan: Country profile // EU4Climate.
- 27 Country profile: Belarus // World Bank Group. Climate Change Knowledge Portal; Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Belarus: Country profile // EU4Climate.
- 28 Georgia's Third National Communication to the UNFCCC (2015); Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Georgia: Country profile // EU4Climate.
- 29 Updated Nationally Determined Contribution of the Republic of Moldova (2020); Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Moldova: Country profile // EU4Climate.
- 30 Climate policy development and advancing cooperation with the EU in Ukraine: Country profile // EU4Climate.

- 31 On approving the Republic of Moldova's Climate Change Adaptation Strategy by 2020 and of the Action Plan for its implementation (Government Decision no. 1009 of 10.12.2014).
- 32 Updated Nationally Determined Contribution of the Republic of Moldova (2020).
- 33 Стратегия адаптации лесного хозяйства Беларуси к изменению климата до 2050 года, Национальный план действий по адаптации лесного хозяйства Беларуси к изменению климата до 2030 года, Стратегия адаптации сельского хозяйства Республики Беларусь к изменению климата.
- 34 Climate Change National Adaptation Plan for Georgia's Agriculture Sector (2017).
- 35 On Approval of National Disaster Risk Reduction Strategy of Georgia 2017-2020 and its Action Plan (Government Resolution № 4 January 11, 2017).
- 36 Second Biennial Update Report of Georgia to the UNFCCC (2019).
- 37 Fourth National Communication on Climate Change (Armenia, 2020).
- 38 Second Biennial Update Report of the Republic of Azerbaijan to UN Framework Convention on Climate Change (2018)
- 39 Supporting Azerbaijan to advance their NAP process // UNDP. Climate Change Adaptation.
- 40 Запрошення науковців до співпраці у напрямку адаптації до зміни клімату (Міндовкілля України, 23.03.2020); Міндовкілля запрошує стейкхолдерів до роботи над національною стратегією адаптації до зміни клімату до 2030 року (Міндовкілля України, 22.09.2020).
- 41 Чап 1. Coalitions – partnerships for change // Global Coalitions. An introduction to working in international civil society partnerships.
- 42 Ініціативна група з формування складу громадської ради при Міндовкіллі провела своє друге засідання // Міндовкілля України, 04.11.2020.
- 43 Общественный координационный экологический совет // Минприроды Республики Беларусь.
- 44 Ирина Сухий: Нас все касается – от вырубки деревьев до открытия АЭС // Зелёны партал таварыства «Зялёная сетка», 17.11.2020.
- 45 Ukraine climate groups demand fast transition to renewable energy // Aljazeera, 21.02.2020.
- 46 Кліматичний маніфест громадянського суспільства України // Екодія, 17.11.2015.
- 47 Новий «зелений курс» для Уряду Зеленського: понад 2000 українців вийшли на марш за безпечне довкілля у Києві // Города для жизни, 20.09.2019.
- 48 Концепція «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року. Проєкт.

- 49 Позиція Коаліції «Енергетичний перехід» щодо Концепція «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року.
- 50 Чи зможуть українські міста стати кліматично нейтральними. Світлана Романко // Економічна правда, 30.06.2020.
- 51 77 Countries, 100+ Cities Commit to Net Zero Carbon Emissions by 2050 at Climate Summit // IISD, 24.09.2019.
- 52 Українські міста поділилися планами переходу до 100% ВДЕ на конференції ООН. Олег Савицький // ECOTOWN, 14.12.2018.
- 53 Дорожня карта кліматичних цілей України до 2030 року: бачення громадськості // Екодія, 16.02.2020.
- 54 Європейський зелений курс: можливості та загрози для України. Аналітичний документ // Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2020; 8 ідей для «зелених» міст України. Посібник для міст, громад і громадян // 350.org, 2020.
- 55 Первое заседание Межминистерской рабочей группы по разработке долгосрочной Энергетической стратегии республики Азербайджан, 2018.
- 56 Перехід м. Житомир на 100% відновлюваних джерел енергії до 2050 року. Звіт за результатами економіко-математичного моделювання сценаріїв розвитку енергетики м. Житомир / Олександр ДЯЧУК Андрій СЕМЕНЮК // міжнародної кліматичної організації «350.org» у співпраці з Житомирською міською радою, 2020.
- 57 100% Renewable Energy Resource Transition in Kutaisi by 2050.
- 58 Стимулювання розподіленої генерації в 4му Енергетичному Пакеті ЄС. Андрій Зінченко // Фонд ім. Гайнріха Бьоля, Бюро Київ – Україна, 2020.
- 59 <https://ucn.org.ua/?p=6841>
- 60 Звіт з моделювання другого Національно-визначеного внеску України до Паризької угоди <https://mepr.gov.ua/news/35546.html>
- 61 Кліматична політика України: Енергетична складова. І. Єременко, М. Винярска, Ю. Пашковська. Редакторка О. Алієва // Представництво Фонду ім. Г. Бьоля в Україні, 2019.
- 62 УКМ підтримує створення Фонду декарбонізації. Які виклики цієї ініціативи? // Українська кліматична мережа, 12.11.2020.
- 63 Climate Action Tracker. Current Policy Projections.
- 64 УКМ підтримує створення Фонду декарбонізації. Які виклики цієї ініціативи? // Українська кліматична мережа, 12.11.2020.

- 65 Перехід України на відновлювану енергетику до 2050 року. Звіт за результатами моделювання базового та альтернативних сценаріїв розвитку енергетичного сектору / О. Дячук, М. Чепелєв, Р. Подолець, Г. Трипольська та ін.; за заг. ред. Ю. Огаренко та О. Алієвої // Пред-во Фонду ім. Г. Бьолля в Україні. – Київ : Вид-во ТОВ «АРТ КНИГА», 2017.
- 66 Энергетическая [р]еволуция: перспективы устойчивого развития энергетического сектора Беларуси / С. Симон, И. Филютин, А. Бекиш, П. Горбунов; под ред. Ю. Огаренко // Фонд им. Г. Белля – Минск: ООО «Типография «Плутос», 2018.
- 67 Національний план дій з відновлюваної енергетики до 2020 року. Розпорядження КМУ від 01.10.2014 № 902-р.
- 68 Перехід м. Житомир на 100% відновлюваних джерел енергії до 2050 року. Звіт за результатами економіко-математичного моделювання сценаріїв розвитку енергетики м. Житомир / Олександр ДЯЧУК Андрій СЕМЕНЮК // міжнародної кліматичної організації «350.org» у співпраці з Житомирською міською радою, 2020.
- 69 Проєкт «Нова енергія – нові можливості для сталого розвитку Донбасу». Економічні та промислові можливості шахтарських міст Донбасу через енергоефективність і розвиток відновлюваних джерел енергії.
- 70 Уголь для министра. Креатуры «Газпрома» и общегосударственные интересы.
- 71 Молдова: Добыча угля // TheGlobalEconomy. Business and economic data for 200 countries.
- 72 Концепція реформування вугільної галузі, схвалена Розпорядженням КМУ від 14.05.2008 № 737-р.
- 73 Capacity-building // Academic impact.
- 74 Климатическая шкатулка // Centrul Național de Mediu (CNM).
- 75 Об иностранной безвозмездной помощи. Декрет Президента Республики Беларусь № 3 от 25.05.2020.
- 76 Климатическая сеть стран. Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии.
- 77 European Climate Pact // European Commission. Energy, Climate change, Environment. Climate Action. EU Action. EU climate action and the European Green Deal.